ПОЛТАВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ
ім. В. Г. КОРОЛЕНКА
ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ
ПОЛТАВСЬКЕ НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО КРАЄЗНАВЦІВ
ПОЛТАВСЬКЕ ОБЛАСНЕ ВІДДІЛЕННЯ
УКРАЇНСЬКОГО ФОНДУ КУЛЬТУРИ
ПОЛТАВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ
ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ ТОВАРИСТВА «ЗНАННЯ»

ТЕЗИ
ДОПОВІДЕЙ І ПОВІДОМЛЕНЬ ДРУГОЇ ПОЛТАВСЬКОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ З ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

Полтава — 1991

ПОЛТАВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ
ім. В. Г. КОРОЛЕНКА
ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ
ПОЛТАВСЬКЕ НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО КРАЄЗНАВЦІВ
ПОЛТАВСЬКЕ ОБЛАСНЕ ВІДДІЛЕННЯ
УКРАЇНСЬКОГО ФОНДУ КУЛЬТУРИ
ПОЛТАВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ
ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ ТОВАРИСТВА «ЗНАННЯ»

ТЕЗИ ДОПОВІДЕЙ І ПОВІДОМЛЕНЬ ДРУГОЇ ПОЛТАВСЬКОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ З ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

Полтава — 1991

РЕДКОЛЕГІЯ:

Денисовець П. М. — доктор іст. наук, професор;
Лобурець В. Є. — доктор іст. наук, професор;
Бака М. В. — канд. іст. наук, доцент;
Єрмак О. П. — канд. іст. наук, доцент;
Жигилій Н. В. — канд. філ. наук, доцент;
Нестуля О. О. — канд. іст. наук, доцент;
Степаненко М. І. — канд. філ. наук, доцент;
Гавриш П. Я. — ст. викладач;
Демиденко Т. П. — ст. викладач

НАШ КРАЙ У МИНУЛОМУ

П. А. КРАВЧЕНКО

СВІТОГЛЯДНІ ІДЕЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ ЕПІСТОЛЯРІЇ Г. С. СКОВОРОДИ 1785—1794 рр.

З висот сучасної історичної доби ідейна і культурна спадщина Г. С. Сковороди осмислюється по-новому. У ній виразніше, ніж будь-коли, виявляються риси, що єднають народну демократичну культуру минулого з поступами сьогодення.

Внеском Г. Сковороди у світову скарбницю розвитку філософської думки є насамперед етична концепція «сродної» (спорідненої) праці, тобто такої, що грунтується на пізнанні кожною людиною своїх природних нахилів і удосконаленню їх з метою досягнення у праці суспільної користі та особистого щастя. Плідні ідеї та теоретичні основи цієї концепції викладені великим народним просвітителем у численних листах, адресованих друзям та учням у 1785—1794 рр. Як у творах, так і в листах до свого учня, пізніше біографа Сковороди, М. Ковалинського, а також до Я. Правицького, Я. Донець-Захаржевського, С. Дятлова, Ф. Диського, Григорій Савич Сковорода одним з перших в історії філософії порушив проблему подолання відчуження праці, перетворення її в найпершу потребу і найвищу насолоду, проблему про «сродну» працю як засіб досягнення справжньої повноти людського щастя.

Як свідчать листи до С. Дятлова та Ф. Диського, у 1787 р. Григорієм Савичем написані дві притчі — «Благодарний Єродий» та «Убогий Жаворонок», де досить гостро поставлені світоглядно-етичні проблеми, питання добра і зла, честі, людської гідності та справедливості. Наприкінці 80-х років він створює останній діалог «Потоп змиин», в якому підсумовує свої найважливіші філософські ідеї. Листи Г. Сковороди останнього періоду життя сповнені глибоких філософських роздумів про шляхи досягнення щастя, в них обгрунтовується і власний спо-

сіб життя. Духовні шукання мислителя реалізовані в філософських трактатах, діалогах притч, у котрих поряд з філософсько-етичними проблемами чимале місце відводиться принципам практичної моралі. Г. Сковорода прагне знайти однодумців серед своїх знайомих і друзів, яким надсилає списки та короткі викладки власних творів.

Серед однодумців Г. Сковорода найбільше сподівань покладає на М. Ковалинського, дбає, щоб у нього опинилася більшість оригіналів його творів. За чотири роки до смерті філософ складає список творів і 26 вересня 1790 р. передає його М. Ковалинському разом з листом, у якому говорить про те, у кого зберігаються оригінали творів. Як свідчать листи, майже всі твори в копіях повинні зберігатися в «книгохранці» Я. Правицького. Однак більша частина оригіналів поступово була переслана М. Ковалинському і збереглася до наших днів в архіві Центральної наукової бібліотеки АН УРСР. В останньому листі до Ковалинського Г. Сковорода пише, що надіслав йому твори «Жена Лотова», «Потоп змиин», «Наркисс».

У 1785—1786 рр. Г. Сковорода частково змінює власний правопис, зокрема відмовляється від уживання твердого і м'якого знаків, використовуючи для позначення м'яких приголосних надрядкову риску. Врахування цих змін дає можливість встановити, які раніше написані твори псновлювалися ним після середини 80-х років.

У листі до Я. Донця-Захаржевського (грудень 1787 р.) Г. Сковорода згадує про свою «катехасу», тобто «Начальную дверь ко христианскому добронравию», відзначає при цьому, що вона складається з «12 черток, сверх предисловия». Оригінал «Начальной двери...» філософ надсилає Я. Донцю-Захаржевському. Можливо, саме у цей час ним написана передмова, де висловлені думки, які при написанні самого твору ще не були сформульовані.

Очевидно, та філософська епістолярія, що дійшла до нас,— це мізерна частина листування Г. Сковороди. Адже відомо, що коло його знайомих було значно більшим. Листування цього періоду і є основним джерелом світоглядних ідей мислителя. В останні роки життя ім'я Г. Сковороди набуло великої популярності, а його ідеї — значного поширення. Уже з середини 70-х років твори філософа розповсюджуються в рукописних списках, а деякі пісні під назвою псалмів включаються до репертуару кобзарів та друкованих співаників.

М. О. АВДЄЄВА

ТВІР О. М. РАДИЩЕВА НА ПОЛТАВЩИНІ

Добре відомо, який вплив зробила на суспільну думку книга О. М. Радищева «Подорож з Петербурга до Москви». Вона розповсюджувалася нелегально, у рукописах. Одну з перших рукописних копій знайдено на Полтавщині вже через 4 роки після виходу її в світ.

У 1794 р. в Кременчуці поліція заарештувала Василя Васильовича Пассека (Паскова) — двадцятидворічного юнака родом із заможної поміщицької сім'ї, який займався веденням господарства графині Чернишової. Він добре освічена людина, начитана в галузі філософії та політекономії; часто бував за кордоном, під час російсько-турецької війни служив у штабі головнокомандуючого князя Потьомкіна, добровільно брав участь у штурмі Ізмаїла під проводом Суворова, за що йому присвоєно звання майора. У паперах Пассека знайдено два списки «Подорожі» Радищева і декілька віршів, написаних під впливом цього автора, у тому числі два варіанти оди «Вольність» і акростих «Катерина II», спрямований особисто проти імператриці.

Хоча приводом до арешту були інші обставини, справа відразу ж набула політичного характеру і її передали до Таємної експедиції. Заарештованого закували у кайдани і відправили до Петропавловської фортеці.

Збереглися матеріали судової справи майора Пассека. Крім того, він залишив дуже цікаві спогади під назвою «Уривок життя Василя Пассека, ним самим написаний у Санкт-Петербурзькій тюрмі в 1803 році». Під час допитів Пассек сказав, що більшу частину рукописів купив «за декілька карбованців... на ринку у Яссах». У той же час він стверджував, нібито бачив «Подорож...» у Потьомкіна і не вважав її шкідливою. Можна припустити, що саме з цього примірника й були зроблені рукописні копії Пассека.

У ході слідства офіцер П. П. Симонович, колишній столоначальник Могильовської казенної палати, дав показання, що переписував за дорученням Василя Васильовича «неподобні вірші та відому заборонену книгу». Сам Пассек також робив копії окремих розділів «Подорожі». Зберігся переписаний ним уривок з глави «Спаська Полесть».

Генерал Каховський, правитель катеринославського намісництва, у листі до генерал-губернатора графа Зубова повідомляв, що Пассек — обдарована від природи, розумна людина, але проводить молоді роки не в покорі і «розбестився від читання непотрібних книг». Далі говорилося про його дружбу з французами і «вільні розмови» з приводу подій у Парижі. В цих розмовах брали участь підполковник 1-го Чернігівського карабінерного полку, обер-провіантмейстер Перхов, крігсцалмейстер Монтрезор, командир козацького загону майор Міллер і капітан Карбоніс. Усі ці люди мали між собою, за словами Каховського, «зв'язки і дружбу».

За поширення революційних ідей Пассеку загрожувало суворе покарання. Проте його багаточисленні друзі і знайомі умовили Катерину II помилувати підсудного. Пассека відправили служити у Прибалтику, замінивши йому армійський чин. Після смерті імператриці у 1796 р. він знову був заарештований за підозрою у змові проти Павла I і розповсюдженні серед офіцерів забороненої літератури. Понад 4 роки провів він у холодному, сирому казематі Двінської фортеці. Звільнений у 1801 р., після воцаріння Олександра I, Пассек знову на 2 роки потрапив до Петербурзької в'язниці, після чого його позбавили дворянства, всіх нагород та чинів і заслали до Сибіру. Повернувся він лише у 1825 році зі своєю великою сім'єю.

Діти В. В. Пассека успадкували волелюбний дух батька. Про зустріч і дружбу з ними, про долю сім'ї Пассеків яскраво розповів О. Герцен у «Минулому і думах».

М. Б. ГЕЙДЕЛЬБЕРГ

КІЛЬКА СЛІВ ПРО КОЗАЦЬКІ ТОПОНІМИ

Великий інтерес у краєзнавців-істориків викликають назви населених пунктів та їх складових частин — вулиць, провулків, площ, передмість, а також річок, лісів, гір. Вони відбивають певні історичні реалії, часто пов'язані з конкретними подіями чи особами. Ці топоніми, особливо більш давні, не насаджувалися згори. Вони створювалися самим народом. Ми розглянемо лише частину назв сіл, розташованих поблизу Полтави, топоніміка яких пов'язана з іменами їх володільців. Цікаво, наприклад, зі-

ставити назви деяких сіл з прізвищами полтавських полковників та інших представників козацької старшини. Так, першим полковником створеного у 1654 р. Полтавського полку був Мартин Пушкар, а після його загибелі — сини Кирик та Марко. Вони володіли селом Пушкарівка.

З 1659 до 1691 р. з короткими перервами полковником був Федір Іванович Жученко (батька його звали простіше — Іван Жук). Він володів селом Жуки, що підтверджено універсалом гетьмана Івана Самойловича 1682 р., у якому говориться: Федір Жученко «с молодости лет своих до самой сивизны во всяких оказиях военных значные оказывал праци». За участь у Кримських походах 1678 та 1689 рр. право власності Федора Жученка підтверджене І. Мазепою, про що свідчить і царська грамота від 20 вересня 1690 р. Цікава подальша доля села. Із двох дочок Жученка (синів у нього не було) Любов вийшла заміж за генерального суддю В. Л. Кочубея, а Параска — за полковника І. І. Іскру, який замінив на Полтавському уряді її батька. Жуки перейшли у володіння Кочубеїв. Іванові Іскрі належало село Іскрівка (нині Чутівського району). Ближнім селом Кочубеївка володів Полтавський полковник Василь Кочубей — син страченого. Серед власників інших сіл були полковник Дем'ян Гуджол (приміське село Гожули колись вимовляли як Гуджули), Дем'ян Яковенко (приміське село Яківці). За прізвищами полкової старшини різних рангів були названі села Руновщина, Білухівка, Старицьківка, Левенцівка, Сахновщина, Абазівка. Усі вони належали господарям на правах феодальної власності: їх можна було продати, подарувати чи залишити у спадщину.

Однак існувала ще друга форма власності: рангове володіння або володіння «на уряд» (на посаду). Таке село вважалося загальновійськовою власністю, а одержувала його людина за сумлінне виконання своїх службових обов'язків у козацькому війську: гетьмана, писаря, бунчужного, хорунжого, судді, обозного, полковника, сотника, осавула та ін. Таке володіння переходило до нового власника разом з посадою. Поблизу Полтави про цю форму власності нагадують назви Судіївка, Писарівка, Писарівщина. Такі топоніми, як Обознівка, Осаулівка, Сотниківка, Хоружівка також пов'язані із назвами певних військових посад у генеральній, полковій чи сотенній старшині.

Збереження і вивчення назв населених пунктів розширює наші знання з історії краю, поглиблює розуміння історичного процесу. Тому їх поспішне чи нелогічне перейменування нерідко призводить до певних втрат. Так, наприклад, нова назва Кротенки витіснила з історичної карти відоме село Семенівку (Семянівку), біля якого в червні 1709 р. російські війська перейшли Ворсклу перед розгромом армії Карла XII. Адже Семенівка увійшла до всіх історичних праць, пов'язаних з Полтавською битвою.

М. І. ЛАХИЖА

РОЗВИТОК ЧУМАЦТВА НА ПОЛТАВЩИНІ

Чумацтво — це торговий, а з кінця XVIII ст. — торгово-візницький промисел, який належав до найважливіших після землеробства та скотарства занять населення України.

Полтавщину по праву вважають центром чумацтва. Це можна пояснити зручністю географічного розташування. Місцеві чумаки їздили не лише по сіль у Крим і Галичину, а й по рибу на Дон і Запоріжжя. У перервах між сільськогосподарськими роботами вони встигали зробити дві, а то й три поїздки. На Полтавщині чумакували в основному козаки, державні селяни і, в незначній кількості, міщани. Зрідка на чумацькому промислі заробляли і деякі поміщики, які посилали з валкою своїх селян на чолі з довіреною особою.

Перші згадки про «соляників», які не були купцями, з'являються в кінці XV ст., а перше свідчення про чумацький промисел під цією назвою знаходимо в одному із записів актових книг Полтавського міського уряду за 1665 рік. У «Переписних книгах 1666 р.» вже зустрічається прізвище Чумак (Чюмак) На Полтавщині в той час зустрічається згадка і про «коломийців» — так звали чумаків, котрі возили сіль із Галичини. Вони мешкали в основному на території Лубенського полку.

Чумацький промисел набув розквіту у першій половині XIX ст., коли чумаки перевозили більше половини всіх вантажів. У 1814 і 1818 роках замість збору мита казна відкрила продаж солі, піднявши на неї ціну до 80 копійок за пуд, що стало невигідно чумакам. Поступово цей промисел переходить до рук купців, а чумаки почали перетворюватись у хурщиків —

візників. Важливими центрами найму хурщиків стали Полтава, Ромни та Кременчук. Особливо вплинула на розвиток візництва на Полтавщині Кримська війна.

Чумаки збували свій товар на місцевих ярмарках. Їх у 40-х роках XIX ст. на Полтавщині налічувалося 362. У цей час значно розширюється асортимент товарів, якими торгували чумаки. Значним споживачем ремісничих виробів був і сам чумацький промисел.

Дуже важливе значення як транзитний пункт для всієї України традиційно мав Кременчук. Тут бувало до 3 млн. пудів солі, до півтора млн. четвертей хліба, з'їжджалось до 10 тис. хурщиків та до 50 тис. чумаків.

У середині XIX ст. серед полтавських чумаків уже було велике майнове розшарування. Ще до реформи багаті чумаки почали скуповувати землю.

У кінці 60-х — на початку 70-х років XIX ст. у зв'язку з будуванням залізниць та ростом дорожних витрат почався занепад чумацтва. В 1869 р. закінчено будівництво залізниці Крюків — Одеса, яка в 1872 р. була з'єднана із введеною в дію у 1870—1871 роках лінією Харків — Кременчук. У середині 80-х років традиційне чумацтво ще зберігалося в Золотоніському повіті, а в інших повітах губернії волів замінювали кіньми і починався перехід на цілорічний промисел. На початку 90-х років XIX ст. чумацтво на Полтавщині майже повністю зникло.

Чумацький промисел відіграв велику роль в економічному розвитку Полтавщини. Будучи довгий час єдиним джерелом забезпечення населення сіллю та рибою, він поступово переріс у важливий торгово-візницький промисел, вплинувши на розвиток торгово-грошових і капіталістичних відносин на селі.

В. Я. РЕВЕГУК

ІЗ ІСТОРІЇ ЗАБУДОВИ ПОЛТАВИ НА ПОЧАТКУ XIX СТ.

Початок XIX ст. був періодом, коли Полтава із полкового міста часів гетьманщини перетворювалася в губернський центр Російської імперії. Її забудова пов'язана з ім'ям першого полтавського губернатора князя О. Б. Куракіна (1802—1808 рр.) і талановитого архітектора М. Амвросімова, під керівництвом

якого розроблено проект перспективного плану забудови Полтави. В його основу покладена радіальна система забудови міста з прямокутною сіткою вулиць і кварталів.

У 1802 р. в Полтаві налічувалося близько тисячі дерев'яних чи глинобитних будинків та три цегляні громадські будівлі на Соборній площі. У місті проживало 7975 жителів, з них поміщицьких селян — 412, козаків — 300, ремісників — 300. Решта жителів — різночинці, дворяни, міщани. Місто було обнесене земляним валом та рештками дерев'яних веж, які проіснували до 1817 р.

За час губернаторства О. Б. Куракіна в Полтаві йшло будівництво присутствених місць, де розмістилося губернське правління, суд і казенна палата, а також приміщень міського поліцейського управління, тюрми і так званого старогубернаторського будинку. Протягом 1805—1811 рр. навколо Круглої площі (з 1809 р. — Олександрівська, нині — Жовтневий парк), яку відкупили у поміщиків Степана та Петра Левенців, піднялося сім адміністративних будівель, виконаних за проектами відомих російських архітекторів А. Захарова, М. Казакова, Л. Руска.

Для спорудження урядових будинків у Полтаві та губернії з державної казни відпущено 400 тисяч крб. Будівельні роботи забезпечувалися цеглою з двох новозбудованих казенних і двох приватних заводів, що належали Хрестовоздвиженському монастиреві та Воскресенській церкві. Ліс для будівництва надходив з Кременчука, а дубові бруси — з казенних лісів Київської, Могилівської та Орловської губерній.

Міські власті виділили значні кошти для скупки землі у приватних осіб під майбутнє будівництво та благоустрій міста. Так були придбані будинки, що належали купцеві Руденку (поблизу нинішнього приміщення Краєзнавчого музею) та графу Д. Розумовському, а також землі відставного майора Р. Криловського і князя С. Кочубея, на яких кріпак графа А. Розумовського Данило Неванка розпланував міський сад. Згодом цей сад було обнесено цегляною огорожею, а на його території збудовано альтанки й оранжереї.

У 1804 р. на базі придбаної міською Думою приватної аптеки лікаря Тишевського відкрито казенну. Лікарські рослини для неї надходили з Лубен. Цього ж року розпочався прийом жителів у міській лікарні з пологовим будинком на шість ліжок та

госпітальним приютом. Першим лікарем у ній став А. О. Кондура, який не лише відмовився від платні за свою роботу, а й віддав для потреб лікарні власні заощадження. Згодом при лікарні заклали ботанічний сад, де вирощувалися лікарські рослини.

27 червня 1811 р. на Олександрівській площі відбулося урочисте відкриття пам'ятника Слави на честь перемоги російських військ у Полтавській битві.

К. В. ГЛАДИШ

ПЕРШІ БУДІВНИЧІ ГУБЕРНСЬКОГО МІСТА

Забудова Полтави як губернського міста розпочалася після 1802 р. Призначений генерал-губернатором князь О. Куракін прибув із Петербурга з чималим штатом чиновників губернського правління. Посаду губернського архітектора зайняв М. Амвросимов, який до цього викладав архітектуру в Петербурзькій школі департаменту уділів. Ким він був раніше і де одержав фах архітектора, вірогідних відомостей мало. За деякими архівними даними, свою службову кар'єру Амвросимов почав як військовий. Але в Полтаву він прибув з цивільним чином надвірного радника.

Проектні та будівельні роботи здійснювали губернська креслярня і будівельна експедиція. Губернські креслярні підготували «регулярний» генеральний план Полтави, за яким, після затвердження його урядом, почалася забудова міста. Для спорудження головних адміністративних будинків центру Полтави Амвросимов застосував «апробовані», тобто типові тогочасні проекти, виконані видатними петербурзькими архітекторами А. Захаровим, Е. Соколовим, Тома де Томоном та іншими. А два міських особняки — дім Капніста (нині музей Котляревського) та будинок генерала Селастельникова (нині житловий будинок), побудовані 1805 р., мають характерні риси московської архітектурної школи М. Казакова. Під керівництвом Амвросимова складені генеральні плани всіх повітових міст Полтавщини. Ці планувальні рішення частково збереглися і досі в Полтаві, Кременчуці, Лубнах, Миргороді та інших містах області. За проектами Амвросимова споруджено ряд малих архітектурних форм: огорожі, пропілеї, ворота. У повітових містах збудовано поштові контори, аптеки, заїжджі двори.

Обдарованість Амвросимова яскраво виявилася при проектуванні меморіальних споруд: монумента Слави та пам'ятника-храму над могилою російських воїнів. І хоч петербурзькі архітектори змінили проекти Амвросимова, однак його задум та ідея збережені.

У 1816 р., коли основні споруди в місті побудовані, і до того ж не встановилися відносини з новими начальниками, Амвросимов переїздить до Воронежа. Через кілька років він намагається повернутися до Полтави, але безуспішно: його посада була зайнята. За останніми дещо вірогідними даними краєзнавців, Амвросимов до початку 1830-х років працював у Новочеркаську на посаді архітектора Війська Донського. Помер у 1832 р.

Архівні джерела дають можливість встановити ім'я і першого виконавця будівельних робіт. У штаті будівельної експедиції була посада наглядача за будівництвом, «каменных дел мастера». У 1805 р. на цю посаду запрошено учня Тома де Томона — уродженця Швейцарії Леопольдо Карлоні. Він керував будівництвом споруд навколо Круглої площі, брав участь в обробці деталей монумента Слави. З кінця 1810 р. Карлоні відряджено до Кременчука, де під його керівництвом будувалися кафедральний собор і міський магістрат. Пізніше він працював у Києві і Москві, зокрема брав участь у спорудженні кремлівського арсеналу.

Перший архітектор і перший будівничий Полтави залишили по собі чудові споруди, що прикрашають місто і сьогодні, вони є пам'ятками архітектури російського класицизму початку XIX сторіччя.

Г. Д. КАЗЬМИРЧУК, А. В. СІЛКІН

ДЕКАБРИСТИ БОРИСОВИ І ПОЛТАВЩИНА

Декабристський рух тісно пов'язаний з Україною. Близько 200 населених пунктів республіки причетні до діяльності перших російських революціонерів. На Україні активно діяли Південне товариство та Товариство об'єднаних слов'ян. Останнє було засноване братами Петром і Андрієм Борисовими, а також учасником польського національно-визвольного руху Ю. К. Люблінським.

Долі багатьох декабристів, у тому числі й «слов'ян», переплелися з Полтавщиною. Члени цієї таємної організації Я. М. Андрієвич, Я. А. Драгоманов, М. Ф. Лісовський, О. В. Усовський, І. Ф. Шимков — уродженці Полтавської губернії.

У радянській історичній науці тема «Декабристи на Полтавщині» знайшла своє відображення в працях І. Ф. Павловського (Полтава, 1918) та Л. О. Медведської (Харків, 1960). Проте питання про діяльність братів Борисових у Полтавській губернії висвітлено, на нашу думку, не зовсім повно.

Саме на Полтавщині розпочалася військова служба та суспільно-політична діяльність Петра й Андрія Борисових. Тут дислокувалася 52-а легка рота 26-ї артилерійської бригади, куди 10 червня 1816 р., після домашнього виховання, брати були призначені юнкерами.

У цей час, а точніше з 1815 по 1821 р., в Полтавській губернії у маєтках С. М. Кочубея відбувалися селянські виступи. «Перший декабрист» В. Ф. Раєвський згадував, що приблизно у 1817 р. йому самому довелося спостерігати повстання селян у містечку Решетилівці на Полтавщині. Переконливим видається припущення М. В. Нечкіної про те, що свідками цих подій були й брати Борисови, оскільки «шляхи Раєвського і Борисових могли схреститися в Решетилівці». Селянський рух, безперечно, позитивно вплинув на формування світогляду Петра та Андрія. Не випадково саме в Решетилівці, як зізнавався Петро Борисов на допиті 13 травня 1818 р. він заснував Товариство першої згоди, від якого починається історія Товариства об'єднаних слов'ян. До складу Товариства першої згоди увійшли брати Борисови та юнкер Волков. Вони визначили мету організації: моральне та наукове самовдосконалення, любов, дружба. Петро Борисов розробив девіз товариства. Незабаром він же запропонував до попередньої мети приєднати ще одну — «заснування відомої Республіки філософа Плотіна» (Ю. Г. Оксман довів, що треба читати «Платона») і назвати таємну організацію Товариством друзів природи. Членами Товариства друзів природи стали брати Борисови, юнкери Волков, Корсун та Лук'янович. Петро Борисов розробив новий девіз, клятву, статут, а також більшу частину правил товариства.

В. І. Семевський та М. В. Нечкіна зауважують, що згадувані вище організації багато в чому схожі на масонські ложі. Крім того, А. І. Сєрков у своїх новітніх дослідженнях твердить, що у

1818 р. в Одесі брати Борисови були посвячені у масони Ж. Б. Віолльє. Тому сучасним дослідникам треба з'ясувати, чи не були товариства в Решетилівці філією одеської масонської ложі Трьох царств природи, чи не існував зв'язок цих товариств з масонськими ложами, що діяли у Полтаві.

Як бачимо, діяльність Петра та Андрія Борисових на Полтавщині потребує подальшого вивчення. Було б доцільно вшанувати пам'ять про їх перебування в Решетилівці: спорудити меморіальний знак, зробити відповідні позначення на туристських картах.

Я. Г. ІВАНЮК

М. І. МУРАВЙОВ-АПОСТОЛ І МИРГОРОДСЬКІ ПРОСВІТИТЕЛІ

В історії революційного руху декабристів на Україні значне місце належить полтавцям братам Матвію, Сергію та Іполиту Муравйовим-Апостолам. Молодший з них — Іполит Іванович загинув у січні 1826 р. під час повстання Чернігівського полку, яке очолював середній брат Сергій Іванович, страчений пізніше як один з керівників руху. Старшому братові Матвію Івановичу царські кати винесли смертний вирок, який пізніше замінено двадцятирічною каторгою з наступним засланням. Тільки у 1856 р. йому було дозволено повернутися із Сибіру. Спочатку він проживав у Твері, згодом у Москві, де й помер 21 лютого 1886 року.

Чи мав зв'язки М. І. Муравйов-Апостол з Полтавщиною після повернення із Сибіру? Відповісти на це питання тривалий час не вдавалося. Ні сам Матвій Іванович у спогадах, ні ті, котрі в свій час писали про нього, не згадували про це нічого. Лише пізніше в книзі одного з діячів «Народної Волі» Ашенбреннера «Военная организация Народной Воли и другие воспоминания 1860—1904 гг.» (М., 1924) знаходимо повідомлення про ці зв'язки.

М. Ю. Ашенбреннер закінчив у 1860 р. Московський кадетський корпус, служив в армійських частинах, за антицаристські переконання потрапив до розряду «неблагонадійних». Його перекидали з однієї військової частини до іншої: Москва, Акер-

ман, Катеринослав, потім Миргород. У книзі М. Ю. Ашенбреннер пише: «... У Миргороді я мав щастя бачити декабриста Матвія Івановича Муравйова-Апостола. Там я прожив частину осені й зиму 64 року. Л-р К. мав невелику, але гарну бібліотеку й любив молодь, яка відповідала йому тим же. Якось я був у лікаря, й він запропонував мені поїхати на літературний вечір з благодійницькою метою до декабриста Матвія Івановича Муравйова-Апостола, який мешкав тоді у своєму маєтку верстах у 26 від міста. Я і мій приятель Н. приїхали туди задовго до початку...». До нашого часу зберігся колишній родовий маєток Муравйових-Апостолів у Хомутці на Миргородщині. Саме тут відбулася зустріч молодого капітана, майбутнього керівника військової організації народовольців із декабристом. На літературному вечорі у М. І. Муравйова-Апостола були присутні родичі й знайомі господаря з Петербурга, Полтави, Миргорода, сусідніх повітів.

У розповіді М. Ю. Ашенбреннера згадується миргородський лікар К. Історичні джерела свідчать, що на початку 60-х рр. минулого століття в Миргороді займалися досить активною просвітительською діяльністю відомий письменник, педагог, етнограф і фольклорист А. П. Свидницький — автор першого українського соціального роману «Люборацькі» — та місцевий лікар Н. С. Кашинський. У 1861 р. вони створили першу в місті громадську бібліотеку, основою якої стали книги з їх власних зібрань. Вони ж були першими на Миргородщині організаторами просвітительських літературно-музичних вечорів. Наступного року А. П. Свидницький змушений покинути Миргород, щоб уникнути переслідувань з боку місцевих властей та реакційного панства за свою прогресивну діяльність. Усі бібліотечні турботи взяв тоді на себе Н. С. Кашинський. Він перевіз її до свого будинку й особисто видавав книги читачам. Н. С. Кашинський продовжив у ті роки проведення просвітительських вечорів, у підготовці яких брав участь М. І. Муравйов-Апостол.

Немає сумніву, що «лікар К.,» про якого говорить М. Ю. Ашенбреннер, — це Никандр Семенович Кашинський. Двом вулицям Миргорода присвоєні імена Свидницького й Кашинського — перших миргородських просвітителів.

Отже, завдяки повідомленню Ашенбреннера стала доступною ще одна сторінка славного життєпису декабриста Матвія Івановича Муравйова-Апостола.

А. М. АББАСОВ

ВОРОНЕЗЬКИЙ КРАЙ І ПОЛТАВЩИНА

Воронезький край має давні культурні зв'язки з Україною. Ще в період національно-визвольної війни 1648—1654 рр. на його території почали селитися жителі Полтавщини. Про це свідчать назви таких населених пунктів у краї, як Полтавка, Платава, Лофицкое, Криниця, Кучугури, Солонцы, Хорольский, Украинская Буйловка та інші. У цих місцях у 1652 р. полковник Іван Дзиковський поселив близько двох тисяч козаків, заснувавши, таким чином, місто Острогозьк. І. М. Дзиковський був соратником Богдана Хмельницького, другом Мартина Пушкаря та Матвія Гладкого. Тоді у воронезькому краї з'явився козачий полк. Його козаки у 1670 р. підтримували повстання селян на чолі з братом Степана Разіна — Фролом. За це І. Дзиковський був страчений царським урядом.

У різні роки тут бував філософ Григорій Сковорода, на ярмарках лунало мистецтво українських кобзарів та лірників, довгі роки у Кременчуці проживала воронезька письменниця В. М. Цеховська (1872—1942). Слобода Юрасівка є місцем народження історика та письменника М. І. Костомарова (1817—1885).

Літописцем Воронежа став полтавчанин Матвій Іванович Славинський (1773—1824), який у 1817 р. підготував рукопис з історії Воронежа та губернії від давніх часів до 1817 р. У цьому творі подаються різноманітні факти та відомості, що поглиблюють наші знання про минуле. Нині воронезькі краєзнавці широко користуються ними. Хто ж цей історик?

Матвій Іванович Славинський народився у Полтавській губернії у сім'ї попа. Спочатку вчився у Чернігівському повітовому училищі, потім у духовній семінарії, після якої вступив до Київської духовної академії. По закінченні її, з 1 серпня 1795 р. він працював учителем латинської мови, історії та географії у Чернігівській семінарії. Потяг до історичного минулого свого народу привів його у 1804 р. до Харківського університету, який він закінчив у 1808 р. З того часу працював учителем історії, географії та статистики у Воронезькій гімназії. За період життя у Воронежі він підготував «Историческое, географическое и статистическое описание Воронежской губернии, сочиненное Воронежской гимназии учителем Матвеем Славинским».

Воно складалося з двох частин та додатків у вигляді статистичних таблиць. Перша частина характеризувала губернію у цілому, друга — усіх її повітів. Цією працею М. І. Славинський зарекомендував себе справжнім істориком Воронезького краю.

М. А. ЯКИМЕНКО

МІГРАЦІЙНІ РУХИ НА ПОЛТАВЩИНІ ЕПОХИ КАПІТАЛІЗМУ: ПРИЧИНИ, ЗМІСТ І НАСЛІДКИ

Активізація переселенського руху на Полтавщині після 1861 р. зумовлена цілим комплексом факторів, найважливішими з яких є: 1) включення в цей процес значної частини колишніх поміщицьких селян, в розпорядженні котрих (36,1% усіх господарств), згідно з даними земського подвірного перепису 1900 р., було 25,2% усієї орної площі, тоді як козаки (45,9% господарств) мали її 57,3%; 2) природний приріст населення, а значить і подрібнення селянського землеволодіння; 3) публікація в губернській пресі урядових оголошень про пільги тим, хто захоче переселитися в Поволжя, на Алтай і до Південно-Уссурійського краю; 4) діяльність відкритого у 1883 р. полтавського відділення Селянського поземельного банку. В роки столипінської аграрної реформи переселенська політика мала на меті послабити класову боротьбу на селі наданням малоземельним і безземельним дворам густозаселених центральних губерній країни відповідних ділянок за Уралом.

За своїм змістом міграційні рухи на Полтавщині у 1861—1917 рр. мали яскраво виражений аграрний характер. Це видно, по-перше, з соціального складу переселенців, а по-друге, з мети, яку вони ставили перед собою. За переписом 1900 р. на Полтавщині серед козаків нараховувалося 51,2 безземельних дворів та тих, які мали до 3 десятин орної землі, тоді як для забезпечення родини з шести осіб потрібно було мати в середньому шість десятин. Ще численнішою (59%) ця категорія знедолених була серед колишніх поміщицьких селян. Середній розмір землеволодіння серед переселенців Полтавщини становив 3—4 десятини на кожну родину у 1861—1906 рр. і 2—3 десятини у 1907—1913 рр. Що ж до міщан, то на Полтавщині вони не досягали і одного відсотка переселенців.

Мета переселення була, як правило, одна: тим чи іншим шляхом здержати потрібну ділянку землі. Здійснити своє бажання переселенець міг, за одиничними винятками, тільки на окраїнах Російської імперії.

Виходячи з даних перепису 1897 р., у другій половині XIX ст. чисельність полтавських переселенців налічувала 443 115 осіб обох статей. Точні дані щодо місця оселення у нас є про 361 138 осіб, з яких 38,7% прибуло на Дон і Північний Кавказ; 29,8% — на територію трьох південноукраїнських губерній; 16,2% — у Сибір; 6,0% — до Казахстану; 5,1% — на Далекий Схід; 4,2% — в сусідню Харківську губернію. Статистичні показники за 1896—1917 рр. свідчать, що в цей час Полтавщину залишило ще 374 688 переселенців і 67 779 ходаків, з яких близько 30% на батьківщину вже не повернулися. Основна частина переселенців (211 481 особа) залишила свій край у 1906—1913 рр., тобто під час активної реалізації столипінської аграрної реформи.

Вивчення історії переселенського руху на Полтавщині дає змогу з'ясувати найважливіші наслідки міграційного процесу: а) включення 800-тисячного контингенту переселенців у сільськогосподарське виробництво, будівництво і промисловість окраїн держави, причому наші земляки в окремих областях і губерніях виступали першопрохідцями; б) хоч втрата такої кількості населення і не привела до його загального скорочення, проте трудовим ресурсам Полтавщини було завдано відчутного удару. З іншого боку, переселенський рух прискорив мобілізацію селянського землеволодіння, що сприяло зміцненню позицій заможних селян. Як наслідок, росла товарність селянського господарства і попит на сільськогосподарські машини і механізми. Господарства фермерського типу за окремими показниками виходили на передові в країні позиції; в) виселення значної частини малоземельних і безземельних селян дещо послабило аграрний рух у губернії, хоч повністю його знешкодити урядові все ж не вдалося, оскільки темпи соціальної диференціації перевищували темпи міграції сільської бідноти за межі Полтавщини.

Б. В. ГОД

МІСТА ТА ПРОМИСЛОВІСТЬ ПОЛТАВЩИНИ НАПЕРЕДОДНІ РЕВОЛЮЦІЇ 1905—1907 рр.

На початку XX століття Полтавщина нараховувала 17 міст, з них 15 повітових центрів (Полтава одночасно і губернський центр) і двоє заштатних міст. В основному це були поселення, в яких велику питому вагу займали чиновники різних установ. Лише в чотирьох містах губернії — Кременчуці, Полтаві, Ромнах і Прилуках — проживало в кожному понад 20 тисяч чоловік. Так, у 1904 р. в Кременчуці нараховувалося 67 998 жителів, Полтаві — 55 889, Ромнах — 23 571, Прилуках — 21 664. В усіх інших містах губернії проживало 122 939 городян.

За даними Полтавської губернської інспекції, на кінець 1904 р. по всій губернії налічувалося, не рахуючи залізничних закладів, 246 підприємств, на яких було зайнято 8 717 робітників, тобто в середньому по 35 робітників на підприємстві. Значна ж частина робітників працювала на невеликих цукрових, борошномельних і горілчаних заводах, які здебільшого знаходилися на селі.

Глибока економічна криза, що наступала після промислового піднесення 90-х років XIX ст., не обминула й Полтавщину. Поряд із скороченням промислового виробництва зменшувалась чисельність міського населення. У цілому в 1904 р. в містах губернії проживало лише 292 041 чоловік, тобто менше 10% населення губернії.

За матеріалами перепису 1904 р., кількість зайнятих в промисловості та ремеслах жителів чотирьох найбільших міст губернії відрізнялась дуже незначно — від 28,5% в Полтаві та Кременчуці до 31,5% в Ромнах. Приблизно однаковими були показники зайнятих на приватній службі (від 11% в Прилуках до 14% в Полтаві) і в торгівлі (від 14% в Полтаві до 23% в Прилуках). Основною була відмінність у кількості зайнятих в сільському господарстві та на державній службі. Так, губернське місто Полтава мало значно більше, ніж в інших містах, зайнятих на державній службі — понад 40%, в той же час тут був найнижчим відсоток зайнятих в сільському господарстві — менше 2% проти 16% зайнятих в сільському господарстві жителів Ромен.

В інших містах заняття населення розподілялись так: 25 639 чоловік (21,8%) — в сільському господарстві, 31 853 (27%) — в промисловості та ремеслах, 15 609 (13,3%) — на приватній службі, 19 392 (16,5%) — в торгівлі та 25 196 (21,4%) — на державній службі. Зазначимо, що серед професійних груп лише робітники харчової, тютюнової, цукрової, частково металургійної промисловості та транспорту були зосереджені в окремих місцевостях і становили більш-менш компактну масу.

Найбільшими центрами борошномельного та олійного виробництва на Полтавщині були Полтава, Костянтиноград, Кременчуцький та Зіньківський повіти. Невеликі металургійні підприємства були збудовані у Полтаві, Карлівці, Кременчуці. Продуктивно працювали цукровари. За сезон цукроваріння один завод губернії в 1904 р. в середньому виготовляв 558 000 пудів цукру, тоді як на Україні цей показник становив 528 900 пудів. Порівняно вищі результати по виробництву цукру мали Полтавський, Костянтиноградський, Кременчуцький, Гадяцький, Пирятинський і Переяславський повіти.

З усіх галузей промислового виробництва лише тютюнові та деякі підприємства борошномельної і цукрової промисловості вивозили свою продукцію за межі губернії. За нашими підрахунками, 55% виробництва тютюну на Україні припадало на фабрики губернії.

Наведені дані свідчать, що Полтавщина напередодні революції 1905—1907 рр. залишалась сільськогосподарським краєм, з порівняно невеликою питомою вагою промисловості.

Т. В. ТРОНЬКО

ДО КЛАСИФІКАЦІЇ СЕЛЯНСЬКИХ ПРИГОВОРІВ НА ПОЛТАВЩИНІ У 1905—1907 рр.

У період російської революції виникла нова форма класової боротьби селян — приговорний рух: складання приговорів, петицій, наказів сільських та волосних сходів на адресу Ради міністрів, Всеросійського селянського союзу, Державної думи. За своїм соціальним змістом селянські приговори є неоціненним джерелом для вивчення ролі і характеру селянського руху в революції 1905—1907 рр.

Проаналізовані документи приговорного руху на Полтавщині за хронологією, змістом і характером вимог можна поділити на 3 групи. Перша група — документи, складені навесні і влітку 1905 р.. Вони з'явилися після царського рескрипту від 18 лютого 1905 р., за яким дозволялось «вірнопідданим» доводити до відома уряду свої потреби. Зміст їх свідчить про недостатню політичну зрілість селян, оскільки вони, крім перерахування власних потреб, не ставили ніяких вимог, покладаючи надії на добру волю царя. Прикладом таких документів є прохання селян с. Бербениці Івахницької волості і с. Пізняки Чорнуської волості Лохвицького повіту цареві Миколі II.

Поява другої групи приговорів пов'язана з утворенням у Москві Всеросійського селянського союзу (31 липня — 1 серпня 1905 р.) та з підготовкою виборів до I Державної думи. Серед документів Полтавського облдержархіву є десятки свідчень про організацію місцевими вчителями, лікарями, а іноді і священиками зібрань, на яких пропонувалося обговорити політичні, економічні й загальногромадські питання з метою приєднання до Всеросійського селянського союзу і розробки підготовчого матеріалу для подання в Державну думу. Такими підготовчими матеріалами і стали різноманітні селянські приговори, які за своїм змістом можна поділити на такі підгрупи:

1. Приговори, в яких засуджуються аграрні страйки і висловлюються вірнопіддані почуття (Рудівський волосний сход Прилуцького повіту). Але вони не є характерними для цього періоду.

2. Приговори, котрі лише відзначають тяжкі умови життя селян (с. Федорівка Карлівської волості Костянтиноградського повіту і с. Парасковіївка Василівської волості Полтавського повіту). Їх можна вважати підготовчим етапом до виникнення більш зрілих приговорів.

3. Приговори, що містять революційно-демократичні вимоги. Таких документів виявлено найбільше. Вони становлять особливий інтерес для вивчення змін, які відбувалися в селянській свідомості (хут. Семенці Байрацької волості Полтавського повіту; с. Трубайці Хорольського повіту; м. Нехвороща Костянтиноградського повіту; с. Калюжинці Сокиринської волості Прилуцького повіту; багатьох селянських і козацьких громад Кременчуцького повіту). Вимоги названих приговорів за характером поділяються на політичні (скликання Установчих зборів, прий-

няття демократичного виборчого закону, встановлення демократичних свобод, надання Україні національної автономії, амністія політичних в'язнів, скасування посад земських начальників, чинів поліції, стражників, проведення демократичної реформи суду) та економічні (передача землі селянам, скасування викупних платежів, заміна непрямих податків прибутково-прогресивним, законодавче регулювання орендних цін).

У період наступу контрреволюції після поразки Грудневого збройного повстання з'являється третя група документів, пов'язана із забороною складати протизаконні приговори. В них відбивалися царистські ілюзії, що спостерігалися і на початку революції (ухвала селян Зачепилівки Костянтиноградського повіту про піднесення адреса цареві). Є й такі приговори, в яких селяни під тиском місцевої адміністрації уже відмовлялися від складених раніше приговорів з революційно-демократичними вимогами (м. Нехвороща Костянтиноградського повіту).

Незважаючи на непослідовність і половинчатість вимог поява аналізованих документів свідчить про зростання політичної свідомості селян.

А. О. ПАНТЕЛЕЙМОНЕНКО

ДІЯЛЬНІСТЬ ДРІБНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРИСТВ НА ПОЛТАВЩИНІ

(кінець XIX — початок XX ст.)

Помітну роль у розвитку капіталістичних відносин на селі періоду імперіалізму відігравали дрібні сільськогосподарські товариства. Їх поява була цілком закономірною і обумовленою певними історичними обставинами. Перше сільськогосподарське товариство такого типу в Росії виникло в 1891 р. на території нашого краю — у червні 1898 р. під назвою «Товариство сільських хазяїв Полтавської губернії». Його засновниками стали заможні селяни Кременчуцького повіту, які бажали позбутися посередників у торгових операціях і, таким чином, збільшити прибутки.

Існуючі феодально-кріпосницькі пережитки стримували збільшення кількості дрібних сільськогосподарських товариств, гальмували зростання їх питомої ваги у сільськогосподарському

виробництві. І лише революційні події 1905—1907 рр., під впливом яких уряд скасував викупну плату за землю і почав реалізацію столипінської аграрної реформи, дали поштовх підйому сільськогосподарської кооперації, складовою частиною якої були товариства. Якщо на початку XX ст. на території Полтавської губернії існувало лише одне таке об'єднання, то протягом 1907—1917 рр. дрібні сільськогосподарські товариства з'явилися у Полтавському, Гадяцькому, Зіньківському, Костянтиноградському, Переяславському повітах. За цей період їх було створено близько десяти.

Привертає увагу діяльність товариства, яке існувало в м. Ромнах. Воно з'явилося влітку 1901 р. і складалося з «осіб, які бажали надати допомогу розвиткові місцевого бджільництва шляхом створення показової пасіки, при якій пізніше ...може бути організована невелика практична школа і музей бджільництва». Об'єднання було створене не тільки для просвітницької діяльності. Про це свідчить хоча б факт, що лише за рік свого існування «Товариство Роменських пасічників» збільшило свій капітал з 2000 до 2412 крб. (на 20,6%).

Певну роль в організації названих товариств відігравало полтавське губернське земство. Проте його допомога виявилась скромною.

Коло діяльності новостворених товариств було досить широким. Та найголовнішим все ж слід визнати забезпечення своїх членів землею, добірним насінням, знаряддям праці, спеціальною літературою, передовою сільськогосподарською технологією; поширення найновіших агро- і зоотехнічних знань; усунення посередників у торгових операціях; інтеграцію сільського господарства з переробною промисловістю та кредитними організаціями тощо.

Щодо характеру діяльності, то дрібні сільськогосподарські товариства можна умовно поділити на чотири групи: виробничі, або спеціальні (займалися певним видом сільськогосподарської діяльності — землеробством, скотарством, бджільництвом); закупівельно-збутові (закупка і продаж насіння, зерна, яєць, м'яса та іншої продукції — знарядь праці, сільгоспмашин); переробні (борошномельні, маслоробні), а також комбіновані.

Дослідження історії дрібних сільськогосподарських товариств дає підстави твердити, що у їх роботі було немало прогресивного. З урахуванням тих перетворень, які відбуваються сьогодні

на селі, грунтовне вивчення розвитку сільськогосподарської кооперації в нашій країні епохи імперіалізму може дати цінний матеріал для практичного використання нагромадженого історичного досвіду.

М. В. АЛІМАН

РОЗВИТОК СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ НА ПОЛТАВЩИНІ В ДОЖОВТНЕВИЙ ПЕРІОД

Ще в минулому столітті споживчі товариства служили засобом боротьби проти експлуатації з боку приватного торгівця, проти високих цін та спекуляції. Поширення досвіду про діяльність споживчих товариств у країнах Європи та Росії сприяло виникненню споживчої кооперації і на Полтавщині. У нашому краї перше таке товариство з'явилося в Полтаві у 1868 р., тобто через два роки після створення першого на Україні Харківського споживчого товариства. У сімдесяті — вісімдесяті роки минулого століття споживча кооперація на Полтавщині не розвивалася. Пожвавлення кооперативного руху припадає лише на другу половину дев'яностих років. У 1895 р. виникають сільські споживчі товариства в Пирятинському повіті, а згодом в інших повітах. Настає період постійного і стабільного розвитку цього виду кооперації, а після 1905 р. кооперативний рух стає масовим.

Характерним для кооперативного руху Полтавщини є те, що серед споживчих товариств переважали сільські, тоді коли в інших губерніях України у дореволюційний період більшого поширення набули міські, містечкові, фабрично-заводські, залізничні, чиновницькі, ремісничі, офіцерські. У створенні на Полтавщині переважно сільських споживчих товариств чимала заслуга губернського земства, яке допомагало засновувати сільськогосподарські, а згодом і споживчі товариства. Завдяки цьому сільське населення Полтавщини було порівняно краще підготовлене до створення громадських об'єднань.

За кількістю відкритих споживчих товариств до 1907 р. Полтавщина посідала перше місце серед губерній України (на 1 січня 1907 р. налічувалося 137 товариств), але уже в 1908 р. вона поступається Київській губернії, а з 1910 р. — і

Подільській. У наступні періоди темпи росту споживчих товариств на Полтавщині дещо уповільнюються. Варто, проте, зазначити, що за кількістю створених товариств Полтавщина займала третє місце серед губерній України.

Для Полтавщини характерна і велика щільність мережі споживчих товариств. Тут у 1912 р. одне споживче товариство припадало на 9 тис. населення. У країні цей показник становив 17 тисяч, у сусідній Харківській губернії — 80 тисяч.

Більшими, ніж у цілому по Україні, були темпи росту товарообороту в розрахунку на одне споживче товариство Полтавщини і на одного члена товариства. Так, за 1911—1916 рр. товарооборот одного споживчого товариства в середньому по губернії зріс у 5 разів (по Україні — у 3,7 раза). Пайовий капітал на одного члена споживчого товариства Полтавщини становив на 1 січня 1917 р. 12 крб., що на 1 крб. більше середнього показника по Україні. І все ж у дореволюційний період споживчі товариства на Полтавщині були відносно малими. Володіючи мізерним капіталом, більшість товариств мали лише по одній крамниці, що обмежувало їх торгову діяльність. Крім того, вони вдавалися до продажу товарів населенню в борг, що негативно позначалося на їх фінансовому стані.

Важливою подією в житті споживчої кооперації губернії було створення у 1915 р. товариства гуртових закупок товарів, котре згодом перетворилося в спілку споживчих товариств Полтавщини. Кооперативний рух на Полтавщині в дожовтневий період мав як позитивні, так і негативні сторони, а досвід діяльності перших споживчих товариств і їх боротьби з приватним торговим капіталом є цікавим та повчальним і сьогодні.

ПОЛТАВЩИНА РАДЯНСЬКА

І. О. РАФАЛЬСЬКИЙ

ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ ДВОВЛАДДЯ І СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ПОЛТАВІ

(березень 1917 р.)

У лютому 1917 р. в Росії відбулася буржуазно-демократична революція. Після повалення самодержавства в країні склалося двовладдя, коли існував Тимчасовий уряд — орган влади буржуазії та Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. На Україні політична ситуація ускладнювалась переплетенням класових і національних взаємовідносин.

Двовладдя склалось і на місцях, де виникли з одного боку Ради, з другого — «громадські комітети». Так, на початку березня в Полтаві, у приміщенні губернської земської управи, відбулася нарада, на якій було вирішено створити громадський орган, що був би тимчасовим організаційним центром для населення Полтавщини. В роботі наради брала участь і робітнича делегація з 10 чоловік. Увечері того ж дня на засіданні міської думи створюється «комітет громадського спокою», головою якого був обраний присяжний повірений В. П. Горбачов. «Комітет» почав активно впроваджувати ідею «спокою» та згортання революції.

Під впливом подій у центрі в Полтаві 4—5 березня починаються вибори Ради робітничих депутатів. Згодом, 10 березня, була створена Рада солдатських депутатів. 12 березня обидві Ради об'єднались, обравши спільний виконавчий комітет.

Характеризуючи Полтавську Раду, слід зазначити, що більшість у ній належала представникам адвокатів, спілкам урядовців, педагогів, лікарів тощо. «Как интеллигентные и более развитые люди, они легко заняли видное положение в Совете, — писала газета «Пролетарий» 18 березня 1918 р., — а народу приходится безмолвствовать».

У цей час вийшли із підпілля соціал-демократи, які, активізувавши свою діяльність, почали претендувати на роль вождя

революційних мас. Об'єднана міська організація РСДРП (більшовиків і меншовиків) на кінець 1916 р. нараховувала 300 членів. У ній було тільки 75 більшовиків, що виступали за дальший розвиток революції. Розраховуючи на можливості об'єднання РСДРП по всій країні, Полтавська організація свідомо не встановлювала зв'язків ні з ЦК більшовиків, ні з ОК меншовиків аж до літа 1917 р. В березні більшовики і меншовики виробили компромісну політичну лінію щодо дальшого розвитку революції, поширили свій вплив на робітничі організації.

12 березня за участю 9 членів провела перші збори Полтавська міська організація Української соціал-демократичної робітничої партії. В. Винниченко писав, що українські соціал-демократи «...розуміли революцію як буржуазно-демократичну» і «...у своїй діяльності були тільки республіканцями і демократами, а не соціалістами...». Стоячи на позиціях національної організації робітничого класу, УСДРП проводила самостійну політику. В Полтавській організації УСДРП налічувалось 35 членів. 23 березня другі збори УСДРП обрали тимчасове міське бюро своєї організації, а 29 березня було обрано делегатів на Загальноукраїнський з'їзд та до Полтавської Ради робітничих і солдатських депутатів. Полтавська міська організація УСДРП мала певний вплив серед робітників-українців залізничних майстерень, парових млинів та кустарних підприємств.

Таким чином, революційні події у Петрограді зумовили перемогу Лютневої революції у Полтаві і встановлення двовладдя. В той же час активізували свою діяльність соціал-демократичні організації як загальноросійські, так і національні, що почали вести боротьбу за маси, розширюючи свій вплив на Ради робітничих і солдатських депутатів.

А. І. ЕПШТЕЙН

ДІЯЛЬНІСТЬ П. І. СВИСТУНА НА ПОЛТАВЩИНІ

В історію боротьби за встановлення і зміцнення Радянської влади на Полтавщині по праву ввійшло ім'я Пантелеймона Івановича Свистуна. Він народився 9 серпня 1890 р. на хуторі Колошники Кобелячківської волості Кременчуцького повіту Полтавської губернії. За становим поділом, його родина належала до козаків, а за матеріальним — була типово бідняцькою. Тому

діти, як підростали, йшли у люди. У 1905 р. Свистун став учнем слюсаря в Крюківських вагонних майстернях. Тут він у 1909 р. вступив до РСДРП, до її більшовицького крила. На його становлення як революціонера помітний вплив мали досвідчені партійні працівники І. С. Гаєвський та І. Ф. Котлов. Велике враження на молодого більшовика справила зустріч з Г. І. Петровським. Саме тут, у Крюкові, почалась дружба з П. Водяницьким та О. Сербиченко, з яким потім його зводила партійна та державна діяльність.

Через переслідування поліції, яка розкрила більшовицьку організацію Крюкова, П. І. Свистун перебрався в Харків, де влаштувався на роботу в слюсарній майстерні на станції Основа, але незабаром був заарештований. Понад три місяці провів він у тюрмі, після чого 15 квітня 1915 р. його було вислано у Полтаву під гласний нагляд поліції. Тут П. І. Свистун влаштувався на роботу механіком панчішної фабрики. Налагодивши через П. Водяницького зв'язок з партійною організацією, він активно включився в її роботу, віддаючи для потреб партії майже весь свій заробіток.

У 1917 р. П. І. Свистун — голова Полтавської спілки металістів, голова робітничої секції Полтавської ради робітничих і солдатських депутатів.

У Полтаві Свистун користувався значною популярністю серед трудящих. Він представляв їх на II Всеукраїнському з'їзді Рад. З того часу і до 1938 р. був делегатом усіх з'їздів Рад України, а після 1922 р. — і СРСР.

Під керівництвом Свистуна, який на початку 1918 р. обіймав посаду комісара праці, у Полтаві було створено Раду робітничого контролю. Мирне будівництво було перервано німецькою окупацією, під час якої П. І. Свистун перебував у Саратові.

Повернувшись у Полтаву, Свистун очолив губвоєнпостач, а під час наступу Денікіна влітку 1919 р. організував евакуацію підприємств міста. Доставивши два ешелони в Пензу, він за рішенням партійних органів став начальником політвідділу 43-ї окремої стрілецької дивізії.

Після розгрому Денікіна протягом 1920 р. П. І. Свистун працював головою Полтавського губраднаргоспу, а в 1921—1922 рр. — секретарем Кременчуцького губкому партії.

Після ліквідації Кременчуцької губернії П. І. Свистун працював головою Миколаївського і Київського окрвиконкомів та

губвиконкомів, секретарем Сумського окружкому партії. У 1929 р. його призначили першим заступником голови ВРНГ УРСР. Зоряний час П. І. Свистуна — робота начальником Тракторобуду, а потім директором ХТЗ. Його обрали членом ЦК КП(б)У та ЦВК СРСР і ВУЦВК УРСР. Життя П. І. Свистуна трагічно обірвалось 28 червня 1938 р.

П. І. Свистун — вихованець робітничого класу і більшовицької організації Полтавщини — своїм життєвим шляхом підтвердив вірність ленінського положення про те, що організаційних талантів у народних масах безліч, однак їх треба знайти й залучити до активної діяльності.

П. М. ТРИГУБ

ВИБОРИ ДО РАД ПОЛТАВЩИНИ НАВЕСНІ 1920 р.

Для зміцнення Радянської влади і посилення її авторитету виключно велике значення мали вибори до Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, проведені на Україні навесні 1920 р. У Полтавській губернії вони відбулися у березні—квітні, проходили під контролем ЦК КП(б)У та місцевих більшовицьких організацій, що пояснюється залученням до управління країною трудящих, усуненням з місцевих органів влади представників буржуазії та куркульства, партій меншовиків, есерів, націоналістів та ін. Уся виборча кампанія була спрямована на підтримку тільки комуністів та їм співчуваючих.

Безпосередню роботу по підготовці і проведенню виборів проводили ревкоми та створені ними виборчі комісії. Так, Гадяцький повітовий ревком 1 березня 1920 р. запропонував усім волосним та сільським ревкомам до 5-го березня створити виборчі комісії, до 8-го скласти списки осіб, які братимуть участь у голосуванні, вибори сільських Рад провести 11 березня, облвиконкомів — 14-го, а повітового виконкому — 20 березня.

На Полтавщині були обрані 1 губернський, 15 повітових і 275 волосних виконкомів, 7 міських та 2061 сільська Рада, до яких входило понад 30 тис. депутатів. Повсюдно відбулися волосні й повітові з'їзди Рад, а завершив виборчу кампанію губернський з'їзд Рад 23—26 квітня 1920 р: З 314 делегатів з'їзду робітників і службовців було 75, селян — 248, червоно-

армійців — 18; 290 делегатів належали до Комуністичної партії та їй співчуваючих, 17 — до російських лівих есерів, решта назвала себе безпартійними. Головою губвиконкому став Г. М. Покорний.

На Зіньківському, Золотоніському, Лохвицькому, Полтавському, Прилуцькому, Роменському та Хорольському повітових з'їздах Рад, що відбулися у березні—квітні, з 1644 делегатів комуністів та співчуваючих нараховувалося 1122 чол., або 68,2%, російських лівих есерів — 82 чол., або 5%, українських лівих есерів — 214 чол., або 13%, решту делегатів складали представники інших партій та безпартійні; близько двох третин мандатів належало селянам. Головами повітвиконкомів були обрані: Гадяцького — М. Кузьменко, Золотоніського — Д. Приліпін, Костянтиноградського — Г. Башловка, Кобеляцького — Я. Огій, Лохвицького — С. Луценко, Миргородського — Г. Радченко, Переяславського — І. Лихвар, Пирятинського — З. Колчинський, Полтавського — О. Буценко, Прилуцького — С. Гвоздецький, Роменського — С. Кириченко, Хорольського — В. Похиль. До волосних виконкомів та сільських Рад обиралася в основному біднота, яка співчувала комуністам.

У виборах брала участь незначна частина населення. Так, у Миргородському повіті Ради обирали лише 21,8% від усієї кількості виборців, занесених до списків, Прилуцькому — 26,4%, Хорольському — 31,6%, у містах — 30—40%. Як правило, не голосували жінки, особливо у селах; меншовики, праві есери, націоналісти бойкотували вибори, а деяка частина населення з огляду на нестабільність Радянської влади вважала за краще ухилитися від участі у цьому акті.

Таким чином, вибори до Рад на Полтавщині навесні 1920 р. свідчать, з одного боку, про залучення до управління державою робітників і сільської бідноти, з другого боку, про дальший розвиток процесу складання однопартійної системи в нашій країні, про обмеження демократії в період громадянської війни, про бойкотування виборів з боку заможних і середніх верств населення як міста, так і села.

О. П. ЄРМАК

ПРОВЕДЕННЯ ПЕРЕПИСУ НАСЕЛЕННЯ 1920 р. НА ПОЛТАВЩИНІ

Демографічний перепис 1920 р. став першим статистичним обстеженням населення країни в радянський час. На відміну від попереднього загальнонародного перепису 1897 р. він проводився в складних умовах громадянської війни й іноземної воєнної інтервенції і охопив тільки 80% населення країни в цілому, а на Україні — 84% населення.

На Полтавщині безпосереднє проведення перепису здійснювали працівники губернського та міських статистичних бюро за участю громадськості. Основним документом перепису був обліковий листок, який включав питання про стать людини, її вік, місце народження, національність, джерело існування, роботу за фахом, писемність, родинний стан, фізичні вади, участь у війні тощо.

Перепису підлягало все населення без винятку, включаючи військовослужбовців, ув'язнених, хворих, що перебували в лікарнях, пасажирів на залізницях. Після закінчення перепису всі дані про командирів та червоноармійців направляли в Москву, до військового відомства, де вони опрацьовувались окремо.

Проведення перепису передбачалось завершити в містах за тиждень, а в сільській місцевості — за два тижні. Усі відомості подавались станом на 28 серпня 1920 р. Однак нестабільна політична ситуація у багатьох місцевостях не дозволила провести перепис вчасно, що негативно позначилось на достовірності одержаної статистичної інформації.

На момент проведення перепису у ряді волостей Гадяцького, Костянтиноградського, Пирятинського та деяких інших повітів активно діяли банди. Облік населення у цих волостях являв собою вкрай небезпечну справу і коштував життя трьом співробітникам статбюро. Були випадки, коли перепис доводилось робити в селах двічі-тричі, оскільки зібраний матеріал нищили бандити. У зв'язку з цим, робота по проведенню перепису подекуди тривала аж до кінця 1920 р., а приблизно в 10% сіл губернії вона так і не була завершена.

У процесі остаточного підведення підсумків демографічного перепису по Полтавській губернії обчислення кількості жителів сіл, де облік не був завершений, проводилось на основі даних

1917 р. з коефіцієнтом зміни у інших селах, де перепис 1920 р. відбувся.

Згідно з матеріалами перепису 28 серпня 1920 р., у Полтавській губернії (в межах її тогочасного адміністративно-територіального поділу) проживало 2251,1 тисячі чоловік, в тому числі чоловіків 1070,9 тисячі (46,7%), жінок — 1180,2 тисячі (53,3%). Чисельність міського населення становила 229,3 тисячі чоловік (9,5%), сільського — 2021,8 тисячі (90,5%). Національний склад населення: українців — 92,6%, росіян — 2.3%, євреїв — 4,6%, інших — 0,5%. Писемність міського населення становила 60,9%, сільського — 30.7%.

Як відомо, ще до проведення перепису за декретом ВУЦВК від 15 серпня 1920 р. зі складу Полтавської губернії було виділено територію 6 повітів і 139 волостей, які утворили Кременчуцьку губернію. Там проживало 755.3 тис. чоловік. Отже, загальна чисельність населення Полтавської губернії в її межах до 15 серпня 1920 р. становила 3006.4 тисячі чоловік.

Матеріали перепису 1920 р. у майбутньому широко використовувались з науковою і практичною метою: для вивчення наявних трудових ресурсів, чисельності неписьменних, кількості селянських господарств тощо.

М. В. БАКА

ДО ПИТАННЯ ПРО ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ПОЛТАВЩИНИ ПІСЛЯ ЗАКІНЧЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

Кінець 1920 р. — час припинення громадянської війни на Україні і хоча ще точилася боротьба проти бандитизму, Полтавщина приступила до мирного будівництва. Цей перехід відбувався у складній економічній і політичній обстановці. Імперіалістична та громадянські війни дуже підірвали народне господарство. Значно скоротились посівні площі, давалися взнаки нехватка сільгоспінвентарю, тягової сили. Відчутно зменшився валовий збір зерна. Якщо до 1914 р. в господарствах губернії нараховувалось 224,4 тис. плугів, 15,4 тис. сівалок, 11,5 тис. жаток, 3,7 тис. кінних гребок та 1,1 тис. парових молотарок, то на 1921 р. плугів було до 171,1 тис., сівалок — до 13,7 тис., жаток — до 11 тис., гребок кінних — до 1,5 тис., парових мо-

лотарок — до 369. Майже на 34% скоротилось поголів'я коней, корів, овець. Хоч з 1920 р. спостерігається деяке розширення посівних площ, все ж і в 1921 р. вони становили лише 1,7 тис. десятин проти 3,4 тис. довоєнного часу.

Нестача знарядь праці, тягла, низька культура землеробства привели до падіння врожайності полтавських чорноземів. Так, у 1922 р. урожайність зернових стала нижчою від середньорічної врожайності за десять довоєнних років: жита на 4,1%, озимої пшениці на 5,1%, гречки — на 1,7%, проса — на 2,4% і становила відповідно 47, 49, 34, 52 пуди з десятини. Річний збір основних сільськогосподарських культур зменшився до 51 млн. пудів проти 120 млн. пудів у довоєнний час.

Проте уже наприкінці 1921 р. в розвитку народного господарства Полтавщини намітились перші позитивні зміни. Цьому сприяли прийняття V Всеукраїнським з'їздом Рад закону «Про закріплення користування землею», рішення X з'їзду РКП(б) про перехід від політики воєнного комунізму до нової економічної політики, значна організаційна робота губернських радянських і партійних органів. Усі основні показники 1921 господарського року стали кращими у порівнянні з попереднім. У листопаді 1921 р. пленум Полтавського губкому партії зазначив: «Найоптимістичніші припущення справдилися. Полтавщина першою виконала в основному податок, незважаючи на те, що безпосередньо без будь-якого перепочинку перейшла від продрозкладки до податку». У державні засіки надійшло в той рік більше 10 млн. пудів полтавського хліба.

Показником змін на краще і навіть деякої стабілізації темпів розвитку економіки стало відновлення участі Полтавщини у міжнародних торговельних зв'язках. Традиційно основними предметами експорту цього краю були прядиво, вовна, шкіра, лікарські рослини тощо. З урахуванням можливостей відбудовного періоду постановою І Всеукраїнського з'їзду Наркомзовнторгу Полтавському губвідділенню відповідного відомства передбачалось постачити в державний фонд експорт сировини 90 тис. пудів прядива, 20 тис. пудів вовни, 30 тис. шт. пушнини, 200 тис. шт. смушків, 20 тис. пудів лікарських рослин. Як повідомляла газета «Вісті — Известия» за 16 грудня 1921 р., з Полтавщини в той період було відправлено на зовнішній ринок 25 вагонів прядива, 15 вагонів лікарських рослин, 3 вагони паркетних плит, 6040 смушків, понад тисячу заячих шкірок.

Щодо розвитку промислових підприємств Полтавщини, як правило, невеликих, то їх, за неповними даними, у 1920 р. нараховувалось 1748, в тому числі 335 державних, 56 кооперативних і 1357 приватних. Проте за браком сировини та палива понад 84% всіх підприємств не діяли, і лише 278 з перебоєм давали продукцію.

Долаючи труднощі розрухи, реалізуючи принципи нової економічної політики, Полтавщина в таких нелегких умовах поступово виходила на шлях планомірного соціалістичного будівництва.

О. В. ГОНТАР

МІСЬКІ РАДИ ПОЛТАВЩИНИ В 20-і РОКИ

Сьогодні діяльність Рад перебуває у центрі суспільної уваги. Здається, вперше за багато десятиріч вони одержали статус демократичного інституту влади, органу справді народного самоврядування. Йде пристіпливе опрацювання як позитивного, так і негативного досвіду функціонування Рад на різних етапах їх історії. У цьому повідомленні подаються деякі маловідомі факти про міські Ради Полтавщини в 20-і рр.

У 1920 р. вибори до міськрад проходили на багатопартійній основі. Комуністи становили три чверті депутатів Полтавської міськради. Однак використовуючи свою більшість, уже на перших пленарних засіданнях вони виключили з Рад обраних туди меншовиків та правих есерів. У декларації протесту до Полтавської Ради меншовики висунули вимоги спрощення бюрократичної машини та розвитку місцевого самоврядування, розширення виборчих прав населення, позбавлення Рад права виключення зі свого складу депутатів з політичних мотивів, підпорядкування Радам та ЦВК усіх службовців, допуск приватного капіталу при збереженні державного великого виробництва, відмови від націоналізації дрібної промисловості, вільного розвитку кооперативної та приватної торгівлі, повної незалежності профспілок від державних органів. Цей протест був проігнорований.

З 1922 р. вибори стали проводитись за однопартійним принципом, що порушували демократичні засади органів Радянської влади. В 1922 р. до Полтавської міської Ради було обрано

76,5% членів КП(б)У та 23,5% безпартійних. Однак поступово процент комуністів у міськраді став зменшуватись. У 1926/27 рр. він становив 51,2%, у 1928/29 рр. — 45%.

Вибори до Рад не були загальні. В 1925/26 рр. було позбавлено права голосу в Кременчуці 2,4% міських виборців, Ромнах — 11,8%, Прилуках — 7%. В наступних виборах кількість позбавленців зростає: в 1926/27 рр. у Кременчуці — 12,4%, Ромнах — 15,4%, Прилуках — 12,8%, Полтаві — 9,8%. На відміну від РСФРР, вибори на Україні були перівні: один депутат до міськради обирався від 100 робітників та 300 службовців. Це забезпечувало примат робітників у Радах. У Кременчуці в 1925/26 рр. робітників — депутатів міськради налічувалось 43,6%, в 1926/27 рр. — 51,1% і в 1928/29 рр. — 64,8%. В цей же час службовців там було 14,8%, червоноармійців — 6,6%, кустарів — 1,8%, утриманців — 8,8%. Співвідношення це попередньо планувалося парторганами та комфракціями Рад і суворо витримувалося під час висунення кандидатів.

Освітній рівень депутатів був невисоким: у 1929 р. в Кременчуці 13% депутатів були малописьменні, 76,7% мали нижчу освіту, 8,9% — середню і тільки 1,5% — вищу. Це негативно позначалося на якості управлінських рішень, які приймала Рада.

У 20-ті рр. позитивний досвід набули секції Рад — попередники теперішніх постійних комісій. У Полтавській міськраді в 1923 р. було 4 секції: наросвіти, охорони здоров'я, адміністративно-міліційна з підсекцією Червоної Армії та комунальна з двома комісіями — фінансово-бюджетною та ліквідації наслідків голоду. На засідання секцій запрошувалися виборці, які брали участь в обговоренні питань, що розглядалися. З другої половини 20-х рр. на підприємствах, де було 2 та більше членів міськради, створюються депутатські групи. В 1929 р. в Кременчуці їх було 22. Депутати закріплювалися за підприємствами, установами та організаціями міста. Корисним був інститут кандидатів у члени міськради. Він збільшував радянський актив, дозволяв оперативно провадити ротацію депутатів.

К. В. ЛОБАЧ

РЕГУЛЮВАННЯ РИНКУ НА ПОЛТАВЩИНІ В ПЕРШІ РОКИ НЕПУ

В умовах переходу до ринкових відносин особливої актуальності набуває вивчення досвіду діяльності державних органів по регулюванню ринку в умовах здійснення нової економічної політики.

У перший період непу збутом промислової продукції займалися трести, які були організовані на 1921—1922 рр. З 54 трестів губернського значення, що діяли на Україні, в Полтавській губернії налічувалось — 4, в Кременчуцькій — 3. За даними губвиконкому, в державній торгівлі Полтавщини були представлені такі союзні і республіканські трести та синдикати: «Мукотрест», «Хлібопродукт», «Текстильпром», «Спиртотрест», «Укрмедторг», «Укрнафтосиндикат», відділення і склади яких знаходилися в Полтаві, Кременчуці, Лубнах, Хоролі, Миргороді.

Крім відділень трестів і синдикатів, представником державної торгівлі виступав Губторг (торгово-заготівельний відділ при Губрадгоспі, організований 15 лютого 1922 р.). З січня 1923 р. розпочинає свою роботу пайове товариство роздрібної торгівлі «Ларьок». На кінець 1924 р. «Ларьок» мав на території Полтавської губернії 81 торговельний заклад (8% від загальної кількості по республіці), з них у містах — 95,1%, в селах — 4,9%. Державні торговельні заклади зосереджували в собі торгівлю зерно-хлібом, паливом, нафтопродуктами, яка носила переважно оптовий характер і частка її в загальному товарообороті становила близько 11%.

Кооперативна торгівля Полтавщини мала універсальний характер, на неї припадала майже половина загального товарообороту, її представляли такі організації, як Райспілка, «Господар — Союз», «Міське споживче товариство».

У перший період непу досить сильними були позиції приватної торгівлі, в загальному товарообороті її частка становила близько 39%, причому в оптовій торгівлі 11,9%, а в роздрібній 70,4%.

Панівне становище приватника в роздрібній торгівлі, слабкість кооперації поставили перед державними органами завдання вивчення і регулювання ринку. Особливо актуальним воно

стало на фоні «розходження ножиць цін» на промислові і сільськогосподарські товари. Про розмір цього розходження свідчать дані, наведені в звіті Кременчуцького окрвиконкому: якщо в 1913 р. для придбання пари чобіт селянину необхідно було продати 12 пуд. 20 ф. жита, то в 1923 р. — 77 пуд. 28 ф.

З 1923 р. розпочинається активне втручання держави в регулювання ринку. 11 березня 1924 р. було створено Полтавський губкомвнуторг, 15 травня 1924 р. — Кременчуцький. Основним завданням їх було встановлення крайніх надвишок на ціни для державної і кооперативної торгівлі, боротьба з дорожнечею у приватника. З метою контролю за цінами проводилися обстеження торговельних закладів з участю членів торгово-кооперативних секцій міськрад, органів РСІ, робітничих контрольно-лавочних комісій. Значну роботу губкомвнуторги здійснювали щодо зміцнення зв'язків відділень і представництв союзних і республіканських трестів та синдикатів з місцевими торговельними закладами, здешевленню торговельного апарату. Одним із засобів впливу на приватника було забезпечення його товарами через відділення державних посередницьких організацій «ВАКОТ» і «Содействіе», що функціонували в Полтаві та Кременчуці.

Для вивчення стану ринку і організаційного впливу на нього створюється особливий інститут — товарні біржі. Полтавська товарна біржа була організована 8 березня 1923 р., Кременчуцька — 4 листопада 1923 р. За об'ємом оборотів серед 13 товарних бірж України в 1923—1924 рр. Полтавська займала 6 місце (18,94 млн. крб.), Кременчуцька — 7 місце (4,49 млн. крб.).

Таким чином, в час впровадження непу на Полтавщині, як і в цілому по республіці, основним завданням державних і господарчих органів було відтворення ринку, активний вплив на нього шляхом застосування методів економічного регулювання, податкової, кредитної і тарифної політики.

В. О. ПАЩЕНКО

ДО ПИТАННЯ ПРО УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

У період Лютневої та Жовтневої революцій 1917 р. на Україні стало актуальним питання про утворення самостійної (автокефальної) православної церкви. Нерозв'язаність національного питання за часів царизму сприяла зростанню національного руху всередині самої церкви, осторонь якого не залишились ні віруючі, ні, особливо, верстви нижчого духовенства. Серед них з'явилось чимало груп різної суспільно-політичної орієнтації, настроєних, однак, опозиційно щодо верхів Руської православної церкви. Прихильників української автокефалії приваблювала, перш за все, можливість позбутися великодержавного гніту церковної верхівки, перспектива повернення церкви до «народних джерел», відправлення релігійних обрядів рідною мовою.

Протягом кількох років точилися дискусії, проходили з'їзди, був виданий декрет Директорії про утворення автокефалії, тільки у жовтні 1921 р. на соборі в Києві проголошено Українську автокефальну православну церкву, затверджено її власні канони, обрано першого єпископа.

Після собору 1921 р. розпочався активний процес організації громад новоствореної церкви, перш за все, на території центральних губерній України. На Полтавщині теж виникли громади УАПЦ у Полтаві, Лубнах та окремих повітах. Проте вплив автокефалістів на православних віруючих тут ніколи не був значним. Віруючих в УАПЦ привело бажання слухати церковну службу та молитися рідною мовою. Приваблювало їх і те, що автокефальна церква закликала прихожан бути в злагоді з робітничо-селянською владою.

У радянській науковій літературі аж до останнього часу діяльність УАПЦ тлумачилась як ворожа інтересам народу. Безумовно, одним з головних питань, на яке немає чіткої відповіді, є те, якою мірою справедливі звинувачення автокефальної церкви в націоналістичній контрреволюційності. Позиція неоднозначна. З одного боку, серед духовенства і віруючих були люди з радикальними поглядами на незалежність України, на місце автокефальної церкви у суспільному житті. Серед них частина селян-заможників, колишні петлюрівці, прихильники Дирек-

торії, націоналістично настроєна інтелігенція. Цього не слід відкидати, але, очевидно, не треба і абсолютизувати, оскільки всередині самої УАПЦ в 20-і рр. чинився опір спробам використати її з реакційною політичною метою. На Полтавщині, наприклад, у цей час переважна більшість віруючих-автокефалістів займала лояльні щодо Радянської влади позиції.

У другій половині 20-х рр. дії представників окремих партійних і радянських органів не збігалися з вимогами принципу свободи совісті. Виникнення УАПЦ все частіше оцінювалось як наслідок політичної діяльності залишків розгромлених у громадянській війні буржуазно-націоналістичних сил. Хоча керівництво церкви неодноразово заявляло про лояльне ставлення до Радянської влади, і з його боку не було ворожих дій, правоохоронні органи починають переслідувати верхівку автокефального духовенства.

Після сфабрикованої у 1929—1930 рр. справи «Спілки визволення України» становище автокефальної церкви стало нестерпним. УАПЦ вважалась складовою частиною антирадянського підпілля, зв'язаного з емігрантськими колами, які ставили за мету підготовку антирадянського перевороту на Україні. Було репресовано ряд священиків та активістів автокефального руху. Сама церква у 1930 р. припинила діяльність.

Друга спроба відродити УАПЦ була зроблена під час тимчасової окупації республіки фашистськими загарбниками. Третя хвиля — це події червня 1990 р., коли у Києві відбувся перший Всеукраїнський собор УАПЦ, який порушив широке коло питань, що стосуються створення окремих ланок церковної структури, форм управління церквою, підготовки кадрів священиків, відновлення монастирів, розширення видавничої справи тощо.

Неоднозначність оцінки УАПЦ вимагає додаткового дослідження причин виникнення автокефалії, характеру її діяльності в 20-х рр. Тут широке поле діяльності і для науковців, і для любителів- краєзнавців.

Г. В. ЛАВРИК

КАМПАНІЯ ПО ВИЛУЧЕННЮ ЦЕРКОВНИХ ЦІННОСТЕЙ 1922 р. НА ПОЛТАВЩИНІ

Внаслідок розрухи народного господарства, викликаної імперіалістичною і громадянською війнами та неврожаєм 1921 р., у ряді районів країни почався голод. Для порятунку голодуючого населення довелось піти на закупку великої кількості хліба за кордоном. Оплата рахунків за імпортоване продовольство в той час могла здійснюватись лише за валюту чи дорогоцінні метали.

З середини 1921 р. до партійних і державних органів, редакцій газет почали масово надходити листи трудящих, у яких порушувалось питання про необхідність використання для закупок продовольства також і певної кількості церковних цінностей. Ці пропозиції знайшли підтримку серед багатьох віруючих і частини духовенства. Зокрема, на Полтавщині за пожертвування на боротьбу з голодом церковних коштовностей висловились архієпископ Лубенський Олександр, протоієрей з Ромен Благочинний, священик с. Римарівки Гадяцького повіту І. В. Назарський та чимало інших представників духовенства і релігійних общин.

На жаль, Радянський уряд не виявив належної гнучкості у такому складному питанні, як використання церковного майна для закупки хліба. 27 лютого 1922 р. ЦВК РРФСР видав декрет про примусовий порядок вилучення церковних цінностей. Подібний правовий акт — «Про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим» був прийнятий 8 березня 1922 р. ВУЦВК.

На початку квітня 1922 р. розпорядженням президії Полтавського губвиконкому було створено губернську комісію по вилученню церковних цінностей. До її складу ввійшли представники губернського комітету допомоги голодуючим і фінансового відділу Г. І. Слуцький, В. Н. Габестро, Н. І. Сметаніч, В. П. Баталін, М. Н. Дубінін. Очолив комісію начальник губвідділу ДПУ Е. Лінде. Свою роботу комісія розпочала 22 квітня 1922 р. Від місцевих Рад комісія отримала копії описів церковного майна та договорів з общинами віруючих, в користуванні яких перебували молитовні приміщення.

Комісія нерідко вдавалась до репресій щодо осіб, які ухилялися від здачі церковних цінностей. Так, перед судом ревтрибуналу за приховування описів майна церков постали 18 свяще-

ників Полтави, за недостачу цінностей — староста церкви с. Байрак Полтавського повіту та ще ряд осіб. Грубо порушувались положення декрету про можливість заміни культових предметів із золота, срібла ломом дорогоцінних металів, про передачу найбільш цінних з них в історико-культурному відношенні до музеїв тощо.

У зв'язку з цим почастішали випадки протидії діяльності комісії з боку населення, приховування церковних реліквій. Зокрема, в ряді сіл Миргородського, Конградського, Лохвицького повітів відбулися сходи, на яких населення осудило вилучення церковних цінностей. В с. В'язовому Лубенського повіту подібний схід закінчився арештом уповноваженого губернської комісії по перевірці справи допомоги голодуючим М. І. Середи. Зволікали з вилученням цінностей у Зіньківському, Гадяцькому та інших повітах.

Під тиском невдоволення віруючих Полтавський губвиконком змушений був внести ряд змін у порядок вилучення церковних цінностей. Зокрема, місцеві органи влади почали створювати повітові комісії по здійсненню цієї кампанії з вилученням представників громадськості. До складу губернської комісії були включені експерти по визначенню музейної цінності культових речей — співробітники Центрального пролетарського музею Полтавщини К. В. Мощенко і Н. Я. Рудинський. Значного розмаху набула відповідна агітаційно-пропагандистська робота партійних організацій Полтавщини.

Кампанія по вилученню церковних цінностей завершилась у Полтаві 22 травня, а у повітах 15 червня 1922 р. За даними голови губвиконкому Я. Н. Дробніса, на той час у губернії з ризниць церков і монастирів було конфісковано близько 200 пудів золота, срібла та інших дорогоцінностей. Безумовно, це був вагомий внесок у фонд допомоги голодуючим. Разом з тим, у ході проведення цієї кампанії загинуло чимало цінних зразків культурно-історичної спадщини культового походження. Грубе адміністрування з боку властей нерідко породжувало антирадянські настрої серед духовенства і частини віруючих.

С. Б. ІВАЩЕНКО

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФСПІЛОК ПО ПОЛІПШЕННЮ МАТЕРІАЛЬНОГО СТАНОВИЩА РОБІТНИКІВ ПОЛТАВЩИНИ В І ПОЛОВИНІ 20-их РОКІВ

Запровадження нової економічної політики значною мірою зміцнило напрямок діяльності профспілок, скерувало їх основну увагу на захист соціально-економічних інтересів трудящих. У цих умовах Південбюро ВЦРПС, якому підлягали і профспілкові організації Полтавської губернії, вийшли з пропозицією до травневої (1922 р.) сесії ВЦВК про необхідність прийняття комплексу заходів, спрямованих на поліпшення життєвого рівня робітників. У першу чергу увага зверталася на встановлення заробітної плати, яка б відповідала дійсному вкладу працівника у виробництво і задовольняла принаймні його мінімальні життєві потреби, на зміцнення робітничої кооперації, організацію допомоги безробітним.

Загальна стабілізація економіки Полтавщини, викликаної відбудовчими процесами та впровадженням непу, а також значна організована спрямованість діяльності профспілок дозволили збільшити заробітну плату робітників промислових підприємств. Так, якщо в січні 1923 р. заробітна плата робітників Полтавської губернії становила 60% рівня 1913 р., то в жовтні 1924 р. 80%, а в серпні 1925 р. досягла довоєнного рівня. Особлива увага приділялась діяльності по захисту соціальних прав робітників, зайнятих на приватних підприємствах. Тут профспілкам удалося домогтись рівня зарплати на 10—20% вищого, ніж на державних чи кооперативних підприємствах.

Профспілки турбувались і про охорону здоров'я трудящих. Завдяки фінансовій підтримці профспілкових органів з 1922 р. на Полтавщині почалось створення мережі поліклінік та лікарень робітничої медицини. На кінець 1923 р. вже діяли поліклініки вищого типу для робітників у Полтаві, Кременчуці, Лубнах, Прилуках та Ромнах. Основними напрямками діяльності медичних закладів стала організація профілактичних заходів серед робітників та боротьба з професійними захворюваннями.

Полтавська губпрофрада дбала про розвиток робітничої кооперації, створеної для постачання колективів промислових підприємств. Крамниці робкоопу постачались значно краще, ніж інші заклади споживчої кооперації. При придбанні товарів у

робкоопі робітники також користувались 10%-ною знижкою. За вимогою профспілок було встановлене централізоване постачання робітників вугіллям та дровами. У 1924 р. результати забезпечення робітників Полтавщини паливом були найкращими на Україні. Того року робітники задовольнили свої потреби у паливі на 96%.

З метою налагодження систематичної допомоги безробітним робітникам губпрофрада в 1921—1922 рр. взяла їх усіх на облік, охопила профспілковим членством. У ці роки стали проводитись спеціальні «тижні допомоги безробітним», під час яких робітники і службовці здійснювали відрахування з своєї зарплати тим членам профспілок, що вратили працю, влаштовувались благодійні концерти. Був створений фонд допомоги безробітним на всіх промислових підприємствах, і адміністрація в обов'язковому порядку вносила до нього відповідні процентні відрахування у залежності від кількості працюючих на фабриках і заводах та прибутків, одержаних в результаті виробничої діяльності.

Таким чином, у І половині 20-х рр. профспілкові організації Полтавської губернії, використовуючи різноманітні форми роботи, змогли належним чином захистити соціальні інтереси робітників, поліпшити їх матеріальне становище.

В. Я. ГОРОШОЧОК

ОРГАНІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ ДОПОМОГИ БЕЗРОБІТНИМ ПОЛТАВЩИНИ В 20-і рр.

Протягом 1921 р., із запровадженням непу, напружене становище на ринку праці, що характеризувалося гострою нестачею робочих рук, змінилося спочатку тимчасовою рівновагою між попитом на працю та її пропозицією, а потім — появою надлишку робочої сили. Вже на 1 жовтня 1921 р. Полтавщина нараховувала 1163 безробітних. При цьому переважна більшість їх — 1025 чол. — належала до категорії осіб кваліфікованої праці. За 1921/22 рр. чисельність безробітних збільшилася на 6 тис. і в жовтні 1922 р. становила 7157 чол. Безробіття наростало і в наступні роки. Так, на початку першої п'ятирічки, в 1928 р., на Полтавщині 16836 чол. були в пошуках роботи.

Ураховуючи, що безробіття в умовах відносного аграрного перенаселення і післявоєнної розрухи мало застійний характер,

Радянська влада взяла на себе організацію допомоги громадянам, які не могли працевлаштуватися. Конкретні заходи по боротьбі з безробіттям розроблялися державними органами праці — Наркоматом праці УСРР* та його місцевими відділами при виконкомах. Навесні 1922 р. відділ обліку і розподілу робочої сили Управління уповноваженого НКП РРФСР при РНК УСРР було реорганізовано у відділ ринку праці, а його підвідділи на місцях — у біржі праці. У Полтавській губернії перші біржі були відкриті в Кременчуці, Полтаві, Прилуках та Ромнах. А всього на кінець 1923 р. їх діяло 12.

Поступово налагоджувалася система матеріальної допомоги безробітним. В основному це було соціальне страхування, декретоване РНК УСРР у грудні 1921 р. Як свідчать архівні документи, Полтавський губвідділ соцзабезпечення одним із перших на Україні, з травня 1922 р., включився в цю роботу. Спочатку розвиток страхування гальмувався органами соцзабезпечення, діяльність яких не була чітко налагоджена. Тому було визнано за доцільне соцстрахування взяти під контроль органів праці. У лютому 1923 р. в структурі Полтавського губвідділу праці створюється підвідділ соцстрахування. У 1924 р. до послуг застрахованих на Полтавщині діяло 7 окружних страхкас і 11 страхпунктів, крім того, питаннями страхування займалися 766 уповноважених цих установ. Поряд із організаційним зміцненням соцстрахування зростали його масштаби. За 1925/26 рр. допомогою із фондів соцстраху було забезпечено 4653 безробітних; за 1926/27 рр. — 6385, а за 1927/28 рр. — 8558.

Предметом особливої турботи Наркомпраці УСРР було надання безробітним трудової допомоги. Форми цієї допомоги постійно удосконалювалися, здійснювався цілеспрямований пошук найбільш ефективних засобів захисту робітників і службовців від розпорошення і декваліфікації. Якщо у період відбудови трудова допомога полягала в організації громадських робіт і трудових колективів, то в подальшому, особливо з розгортанням промислового будівництва, провідну роль починають відігравати перекваліфікація і професійна підготовка безробітних.

При активній підтримці органів праці для безробітних відкривалися пункти громадського харчування, гуртожитки. Зокре-

---

* До 20 вересня 1923 р. згідно з договірними відносинами між РРФСР і УРСР — Управління уповноваженого Наркомпраці РРФСР при РНК УСРР.

ма, в Полтавській губернії у 1924/25 рр. безробітним щоденно відпускалося понад 1,5 тисячі безплатних обідів. Водночас вживалися заходи щодо надання їм пільг в оплаті медичних, комунальних, транспортних послуг. При всіх біржах праці серед безробітних велась культосвітня робота — регулярно читалися лекції, проводилися екскурсії, діяли юридичні консультації. Особлива увага зверталася на організацію курсів лікнепу і вивчення української мови.

Не маючи можливості забезпечити робочими місцями усіх бажаючих, держава постійно турбувалася про безробітних. Ці люди одержували матеріальну і трудову допомогу, мали певні пільги, залучалися до участі в суспільно-політичному житті. Все це відчутно полегшувало становище безробітних, підтримувало їх життєвий рівень, забезпечувало збереження трудового потенціалу країни.

М. К. БОЙКО

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПОЛТАВЩИНИ ЗА ДАНИМИ ПЕРЕПИСУ 1923 р.

Йдеться про матеріали Всесоюзного перепису міського населення, здійсненого 15 березня 1923 р. До міських поселень були віднесені губернські та окружні центри; населені пункти, що підлягали міським і селищним Радам; приміські території, які належали місту і були тісно зв'язані з ним економічно; фабрично-заводські, пристанційні і дачні поселення з населенням не менше 500 осіб; інші населені пункти за наявності в них двох тисяч жителів, зайнятих переважно несільськогосподарською працею.

На час перепису Полтавська губернія поділялась на сім адміністративно-територіальних округів: Золотоніський, Кременчуцький, Лубенський, Полтавський, Прилуцький, Роменський, Червоноградський. Чисельність міського населення на їх території складала 432,2 тис. осіб (8% міського населення республіки), що свідчить про перевагу сільськогосподарського виробництва в економічній структурі губернії.

Програмою перепису виділялась категорія самодіяльного населення (з самостійним засобом існування), кількість якого складала 174,8 тис. осіб (близько 45% всього населення). Якщо

питома вага жінок серед усього населення складала понад 52%, то серед самодіяльного — 1—3%, що є свідченням низької активності їх у суспільній праці.

Підсумки перепису дозволяють визначити структуру населення за національністю. Якщо серед усього міського населення українці складали 68%, росіяни — 5%, євреї — близько 1—4%, то серед самодіяльного відповідно 61%, 6,5% та 20%. Отже, хоч найбільші показники в обох групах населення і характеризують українців, проте більш помітною стає трудова активізація серед росіян. Підтверджується цей висновок і вирахуванням питомої ваги самодіяльних серед відповідних національностей: серед українців цей показник складає 41,5%, серед євреїв — 33,6%, а серед росіян — 54%. Причину цього слід вбачати у міграційних процесах. Очевидно, серед росіян виявилося найбільше самодіяльних; пошуки роботи зробили цю категорію населення найбільш соціально мобільною.

Важливе значення мають ті матеріали перепису, в яких самодіяльне населення розподілене за галузями праці (усього дев'ять позицій). Із 65,5 тис. осіб самодіяльного населення найбільше (23,1 тис., або 1/3) було зайнято в державних і громадських установах; 19,6 тис. (понад чверть) — в так званих «інших галузях праці» (обслуговування, комунальне господарство і т. п.). Лише 14,7 тис. було зайнято в фабрично-заводській промисловості (8,3 тис.) і на залізничному транспорті (6,4 тис.). Такий галузевий розподіл самодіяльного населення був наслідком нерозвинутої структури промислово індустріального виробництва на території губернії. Отже, матеріали перепису розкривають широкі можливості для дослідження соціальних процесів у суспільстві 20-х років.

П. С. ГРИГОРЧУК, О. Г. ЛОЙКО

ПОЛТАВСЬКА ГУБЕРНІЯ 1925 р. У СТАТИСТИЧНИХ ДАНИХ

Серед матеріалів, які характеризують Полтавську губернію у кінці відбудовного періоду, важливе місце займає довідник, виданий губернським статистичним бюро (Статистичний довідник по Полтавщині на 1925 рік. Полтава, 1925). В ньому містяться різноманітні дані про економічний, соціальний і культурний розвиток Полтавщини.

Довідник свідчить, що на 1 січня 1925 р. територія Полтавської губернії (Золотоніський, Кременчуцький, Лубенський, Полтавський, Роменський і Червоноградський округи) становила 49004 кв. км і включала 30 міст та селищ міського типу і 8146 сільських населених пунктів. Губернія складалась з 86 адміністративних районів, де проживало 3 млн. 459 тис. чол., у тому числі в містах — 357 тис., в селах — 3 млн. 102 тис. чол. Найбільшою була густота населення в Полтавському, Кременчуцькому і Лубенському округах (в середньому 70 — 75 чол. на 1 кв. км). За цим показником Полтавщина переважала загальнореспубліканський рівень (59,9 чол.), однак дещо поступалась таким губерніям, як Подільська та Київська.

Цінними є відомості довідника про розвиток промисловості на Полтавщині. В 1925 р. вона майже досягла дореволюційного рівня. В цей час в губернії налічувалось 159 великих підприємств, на яких працювало майже 26 тис. робітників (у середньому 160 робітників на одному підприємстві). Основна маса робітників була зайнята у харчовій, будівельній і цукровій промисловості.

Значний інтерес становлять матеріали, пов'язані з сільським господарством. Вони, зокрема, кількісно і якісно характеризують селянські господарства Полтавщини, показують рівень кооперування в губернії тощо. В зазначеному році на Полтавщині налічувалось 643,9 тис. селянських господарств, у користуванні яких знаходилось 4 млн. 467 тис. десятин землі. В середньому на сім'ю припадало 5—6 десятин землі. В той же час в губернії налічувалось майже 12 тис. беззасівних господарств, більше 30 тис. господарств користувались 1—2 десятинами землі. Селянські господарства Полтавщини мали 82 тис. плугів, 140 тис. борін, 21 тис. сівалок, 15 тис. віялок, 13 тис. жаток, 4 тис. молотарок. Переважна більшість селянських господарств були одноосібними. Статистика засвідчує, що в краї було всього 70 тозів, 212 артілей і 32 комуни.

Поряд з даними про промисловість і сільське господарство у статистичному збірнику можна зустріти відомості про розвиток такої галузі народного господарства, як торгівля. Вони показують, що на Полтавщині було 9160 торговельних установ з річним товарообігом 66,7 млн. крб. Здебільшого (88,4%) це були приватні торговельні заклади. Питома вага державної і кооперативної торгівлі в загальному торговельному обігу залишалась ще незначною.

Помітне місце в довіднику відводилось питанням освіти, культури, охорони здоров'я. В 1925 р. на Полтавщині було 1930 трудових шкіл, в яких навчалось 178022 учні. Ширшала мережа культосвітніх закладів (клубів, червоних кутків, хат-читалень, сільбудів). Разом з тим у губернії майже половина населення залишалась неписьменною і малописьменною. На Полтавщині налічувалось 89 лікарень, 179 лікарняних дільниць, 82 амбулаторії, 66 аптек. У них працювало 423 лікарі, 479 фельдшерів, 904 чоловіка молодшого медичного персоналу.

Наведені дані з статистичного довідника в значній мірі доповнюють архівні і газетні матеріали і є важливою ілюстрацією для соціально-економічної характеристики Полтавщини на завершальному етапі відбудовного періоду.

В. І. МАРОЧКО

ГОЛОД НА ПОЛТАВЩИНІ 1932—1933 рр.: ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ

Височить біля старовинного Мгарського Преображенського монастиря в Лубнах 15-метровий пам'ятник мільйонам жертв голодомору на Україні. Курган, насипаний з родючого полтавського чорнозему, є символом вічної скорботи і болю нашого народу.

Причини голодного лихоліття вже переважно досліджені істориками. Голод стався через безтямне і злочинне здійснення суцільної колективізації та хлібозаготівельних кампаній. Він зрів поступово, починаючи з проведення хлібозаготівель у 1928 р. Факти голодування в окремих місцевостях помічалися ще восени 1931 р., але масового характеру голод набув узимку наступного року.

Напередодні голоду у сільських районах Полтавщини мешкало понад 2 млн. чол., а в містах — 118 тис. чол. Сільське населення Полтавщини становило третину його загальної кількості на Лівобережній Україні. Як відомо, в той час 28 районів колишніх Полтавського, Кременчуцького і Лубенського округів входили до складу Харківської області. Саме ці райони були основними виробниками сільськогосподарської продукції, левова частка якої надходила для постачання промислового Харкова та вивозилася за межі України. Міста Полтавщини були малочи

сельними, а тому на них не поширювалося централізоване забезпечення продовольством. Їх перевели на так зване самозабезпечення, що здійснювалось знову ж таки за рахунок полтавського селянства.

План хлібозаготівель 1932/1933 рр. для всіх районів Полтавщини встановлювався у надто завищених розмірах. Основними виробниками хліба були колгоспи, що створювало сприятливі умови для безперешкодного вилучення у них більшості виробленої сільськогосподарської продукції. Як правило, у колгоспах забирали половину зібраного врожаю зерна, а в одноосібних господарствах — дві третини гуртового збору. Однак нерідко і така пропозиція не витримувалась.

За словами тодішнього першого секретаря Харківського обкому КП(б)У Р. Я. Терехова, план хлібозаготівель складали «на око», без вивчення та врахування економічного стану господарств. Звичайно, що після їх виконання селяни лишилися без хліба. Наприклад, артіль «Граніт» с. Великі Солониці Новосанжарського району отримала завдання по хлібоздачі — 3295 центнерів, а її гуртовий збір зерна становив 4042 центнери. Для засіву озимого та ярового клину необхідно було мати 684 центнери зерна. На фураж та видачу на трудодні колгоспникам хліба практично не залишалось. Отже, виконання плану колгоспом було рівнозначне винесенню смертного вироку його членам. Злочинна кампанія по вилученню хліба в колгоспах і в одноосібних селянських господарствах у повній мірі розгорнулась восени 1932 р. Хлібозаготівлі супроводжувались масовими обшуками, репресіями проти так званих «ухильників». Села, які мали велику заборгованість по хлібозаготівлях, заносились на так звану «чорну дошку», що означало фактичну блокаду населення цих сіл. З шести сіл, які вперше на Україні потрапили на «чорну дошку», двоє були полтавськими —, с. Лютеньки Гадяцького і с. Кам'яні Потоки Кременчуцького районів.

Смертність від голоду була масовою. Як свідчать архівні джерела, в окремих селах помирало від 30 до 50% селян. Загальна кількість жертв голодної смерті на Полтавщині сягає кількох сотень тисяч. Доказом вірогідності величезних людських втрат лишається той факт, що весною 1932 р. 16% колгоспів області не розрахувались з людьми, а весною 1933 р. — 63,3% не видали зерна на трудодні. Отже, велика кількість людей була приречена на голодну смерть. Особливо значною цього-

ма вага колгоспників, що не одержали хліба на вироблені трудодні, була в Глобинському, Миргородському, Новосанжарському, Решетилівському районах.

Голод 1932—1933 рр. — тема для наукового пошуку не лише професійних істориків, а й краєзнавців. Саме краєзнавці повинні виявити очевидців голодомору і записати їх свідчення. Правду про цю трагічну сторінку історії мусять знати нинішні і прийдешні покоління.

М. І. НАЗАРЕНКО

ПОДІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941—1945 рр. У ДОКУМЕНТАХ ПАРТІЙНОГО АРХІВУ ПОЛТАВСЬКОГО ОБКОМУ КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ

Значний вклад трудящих Полтавської області в перемогу над ворогом. Комплекс документів, що відтворюють події Великої Вітчизняної війни і участь в ній полтавців, досить значний за обсягом і далеко не повністю введений в науковий обіг. Понад п'ять тисяч справ сконцентровано у фонді № 15 обкому Компартії України. Всього ж з цієї проблеми партархів зберігає 13 тисяч справ, об'єднаних у 101 фонд.

Тематично ці документи можна об'єднати в три групи. Перша — документи, які відтворюють участь комуністів, комсомольців, усіх трудящих області в перебудові народного господарства на воєнний лад, евакуацію підприємств, установ і населення у східні райони країни, утворення ополчення, партійно-комсомольського підпілля і партизанських формувань, подання всебічної допомоги фронту.

Друга група — документи про політичне і соціально-економічне становище населення області в умовах фашистської окупації, боротьбу полтавців проти загарбників, бойову і диверсійну діяльність партійно-комсомольського підпілля і партизанського руху. Документи сконцентровані в колекції (№ 105) про партійне і комсомольське підпілля, партизанський рух, інші форми антифашистського опору. До двох описів внесено 436 справ.

Архівні документи свідчать, що за два роки окупації фашисти розстріляли і знищили понад 220 тисяч мирного населення. Майже 157 тисяч юнаків і дівчат відправлено на каторжні роботи до Німеччини. Але звірства окупантів не залякали радян-

ських людей. На Полтавщині під керівництвом підпільного обкому, 10 райкомів партії, Лохвицько-Сенчанського партійного центру діяли 22 партизанських загони, 11 партизанських груп, 45 підпільних партійно-комсомольських, молодіжних та інших патріотичних організацій, що об'єднували понад 10 тисяч народних месників. За два роки самовідданої боротьби проти фашистських загарбників на тимчасово окупованій території області полтавці знищили більше трьох тисяч гітлерівців та їх прислужників, 11 ешелонів з військами і технікою, сотні автомашин, захопили багато зброї та армійського спорядження.

Третя група — документи про звільнення території Полтавщини, участь трудящих у відродженні народного господарства області, турботу про поранених і сім'ї воїнів, допомогу фронту.

В архіві зберігається значний комплекс документів, які засвідчують дружбу народів нашої країни в роки війни. В боях за визволення Полтавщини відзначилися тисячі синів і дочок усіх народів нашої Вітчизни. Понад 100 з них були удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу, 27 Героїв удостоєні цього звання посмертно. В неймовірно складних умовах воєнного часу при допомозі братніх республік йшла відбудова народного господарства області. До березня 1944 р. було відновлено роботу 2484 колгоспів, 53 радгоспів, 77 МТС, 32 майстерень по ремонту сільськогосподарської техніки і реманенту. Полтавщина піднімалася з руїн, загоювала рани, будувалась.

Таким чином, лише побіжне ознайомлення з документами партархіву періоду Великої Вітчизняної війни дозволяє зробити висновок про їх виключну джерелознавчу цінність для сьогодення, коли активно йде процес переосмислення подій воєнного часу. А тому комплексний, системний підхід при їх вивченні дозволить уникнути в майбутньому можливих помилок і неточностей.

Л. І. ЄВСЕЛЕВСЬКИЙ

КРЕМЕНЧУЦЬКА ДИВІЗІЯ НАРОДНОГО ОПОЛЧЕННЯ В БОЯХ ЗА МІСТО

Серед добровольчих бойових формувань, що діяли в початковий період Великої Вітчизняної війни, почесне місце належить Кременчуцькій дивізії народного ополчення. З 2 корпусів і 8 дивізій народного ополчення, сформованих у 1941 р. на Ук-

раїні. Кременчуцька дивізія була єдиною, що брала участь у боях як самостійне з'єднання. Решта формувань вели бойові дії окремими частинами або ж використовувались для поповнення регулярних військ чи партизанських загонів.

Формування дивізії розпочалось у кінці липня 1941 р. і здійснювалось під керівництвом Кременчуцького міського комітету КП(б)У. Конкретними питаннями укомплектування частин ополченської дивізії, їх озброєння та технічного оснащення займались начальник місцевого гарнізону командир 75-ї змішаної авіаційної дивізії полковник П. О. Кузнецов та його заступник полковий комісар М. М. Дробинський.

Дивізія була сформована протягом десяти днів з добровольців — робітників, службовців, студентів та учнів технікумів. У ній нараховувалось 3840 бійців і командирів. 80% особового складу дивізії становили комуністи і комсомольці. Перший і другий полки дивізії формувались на лівобережній частині міста і іменувались Кременчуцькими. Третій полк складався переважно з працівників вагонобудівного заводу і носив назву Крюківського. Підрозділи дивізії поповнювались також і військовослужбовцями з відступаючих частин Червоної Армії.

Командував з'єднанням полковник А. С. Платухін, політвідділ очолював О. Я. Косарєв, начальником штабу був А. М. Мачула, колишній міськвійськком Кременчука. Командирами і політпрацівниками підрозділів дивізії призначались робітники, інженерно-технічні працівники, вчителі. Серед них І. Н. Корякін, М. І. Зорько, О. П. Шаршайкін, Г. Ю. Андрієнко — працівники вагонобудівного заводу, В. М. Шутовський, І. С. Мужайло — викладачі вчительського інституту, І. Д. Коваленко — директор школи.

Озброєння ополченців було слабким. Гостро відчувався некомплект кулеметів, гранат, мін, не вистачало навіть гвинтівок. Для боротьби з фашистськими танками робітники промислових підприємств міста виготовили кількасот пляшок з запалювальною сумішшю.

На початку серпня 1941 р. передові частини 6-ої та 17-ої німецьких армій прорвалися в Онуфріївський район Кіровоградської області і звідти просувалися до Крюкова. Гітлерівці намагалися з ходу форсувати Дніпро й захопити Кременчук. Оскільки в смузі оборони міста Крюкова регулярних частин Червоної

Армії не було, бойові позиції зайняла дивізія народного ополчення. Вночі з 5 на 6 серпня 1941 р. ополченці відбили перші атаки військ противника, зупинили ворога, не раз переходячи в контратаку. На світанку 9 серпня фашисти почали загальний наступ, кинувши в бій мотопіхоту, підтримувану танками, бронемашинами, авіацією та артилерією. Розгорівся жорстокий бій. Більше половини бійців і командирів дивізії загинуло. Сили були нерівні. Ополченцям довелося залишити Крюків.

Бойові дії дивізії народного ополчення порушили плани гітлерівського командування. Вони дали змогу військам Південно-Західного фронту відійти в район Кременчука і зайняти оборону на околицях міста. З 9 серпня 1941 р. місто обороняла 297-а стрілецька дивізія 38-ї армії. До її складу було включено і бійців дивізії народного ополчення.

Минає 50 років героїчних і трагічних серпневих подій 1941 р. На жаль, на місцях боїв Кременчуцької дивізії народного ополчення немає відповідних пам'ятних знаків, до цього часу не встановлено поіменного складу з'єднання і тих, хто загинув в цих боях.

В. С. ЖУЧЕНКО

ПРОМИСЛОВІСТЬ ПОЛТАВЩИНИ В 50—60-і рр.

Тимчасова окупація Полтавської області німецько-фашистськими загарбниками нанесла великої шкоди народному господарству Полтавщини. Загальні збитки становили майже 50 мільярдів крб.

Одразу ж після звільнення області від гітлерівських загарбників восени 1943 р. почалась відбудова промислових підприємств Полтавщини. Уже в листопаді 1943 р. в Полтаві була введена в дію електростанція, дали першу продукцію полтавські заводи: паровозоремонтний, маслозавод, м'ясокомбінат, а також 21 артіль промислової кооперації. У Кременчуці відновили роботу суконна та махорочна фабрики. У Зінькові, Гадячі, Лубнах, Лохвиці була налагоджена робота млинів, а також цегляних, цукрових та шкіряних заводів. У 1944 р. в області вступили до ладу ще 70 підприємств. У найкоротший строк було відремонтовано залізниці і відбудовано залізничне господарство.

У перші післявоєнні роки на відбудову народного господарства держава асигнувала понад 260 мільйонів крб. Через рік, після закінчення Великої Вітчизняної війни, стали до ладу Полтавський завод «Метал» та прядильна фабрика, цукрові заводи області. Почали випускати свою продукцію Лубенські заводи «Комунар» і «Комсомолець», а також Крюківський вагонобудівний завод. На кінець четвертої п'ятирічки обсяг промислової продукції області зріс на 48% у порівнянні з довоєнним часом.

В роки першої післявоєнної п'ятирічки промислові підприємства Полтавщини почали випускати такі нові види продукції, як дорожні машини, каналокопачі, автонавантажувачі. У Кременчуці було збудовано мостобудівний завод, в Полтаві — завод м'ясного обладнання та масложиркомбінат, у Чутівському районі — цукровий комбінат тощо. У кінці п'ятирічки геологи знайшли на території Полтавщини родовища нафти і газу. В 50-х рр. високі темпи характеризують розвиток нафтової, газової, машинобудівної промисловості, електроенергетику та будіндустрію.

У 1955 р. промислові підприємства області випустили продукції в 17 раз більше, ніж у 1913 р Розгорнулось промислове будівництво в районі Кременчука. У кінці 1959 р. дала струм Кремсичуцька ГЕС. Почав випускати продукцію автомобільний завод.

За період з 1959 по 1965 рр. на території Полтавщини було збудовано 37 нових великих промислових підприємств; випуск промислової продукції збільшився вдвоє. В 11,8 раза зріс видобуток нафти, в 7,4 — газу. У 9 разів збільшився випуск збірного залізобетону. У цей же час почалось будівництво Кременчуцького нафтопереробного заводу, кількох полтавських заводів: штучних алмазів та алмазного інструменту, газорозрядних ламп, хімічного обладнання, «Електромотор». Прискорено йшло будівництво Дніпровського гірничо-збагачувального комбінату. Будувались Кременчуцький сажовий завод, Лохвицький і Лубенський заводи засобів автоматизації.

Відбувались значні структурні зміни в промисловості області. Якщо в 1958 р. доля підприємств харчової промисловості становила 52,7% всієї промислової продукції, а машинобудування — 18,9%, то в 1964 р. питома вага продукції машинобудування зросла до 33,1%, а доля харчової промисловості зменшилась до 40,2%. Бурхливо розвивалась промисловість бу-

дівельних матеріалів. За період з 1958 по 1964 рр. питома вага її продукції збільшилась в 2 рази. Доля промисловості в загальному обсязі продукції народного господарства області досягла 60%.

Незважаючи на помітні успіхи, темпи росту промислового виробництва в Полтавській області, як і у республіці в цілому, в кінці 50 — початку 60-х рр. почали знижуватися. Помітно уповільнилось освоєння капітальних вкладень, знизилась фондовіддача, що було прямим наслідком адміністративно-командного управління економікою.

Л. В. ЖУЧЕНКО

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ПОЛТАВЩИНИ В 50—60-х рр.

Після звільнення Полтавської області від гітлерівських загарбників почалася відбудова зруйнованого фашистами сільського господарства. Відомо, що у зв'язку із загрозою окупації в 1941 р. з Полтавщини було евакуйовано на Схід майже 100 колгоспів, значну частину сільськогосподарських машин, худоби, продовольства (головним чином в Саратовську і Сталінградську області). Вже у 1944 р., через рік після звільнення, в області була відновлена господарська діяльність 2484 колгоспів, 53 радгоспів, 77 МТС, здано державі понад 20 млн. пудів зерна.

Швидкими темпами відбудовувалась і зміцнювалась матеріально-технічна база сільського господарства. З 1945 по 1948 рр. було збудовано 108 сільських електростанцій і електрифіковано 67 колгоспів, 17 радгоспів, 35 МТС. Уже в 1948 р. посівні площі і збір зернових досягли довоєнного рівня.

Технічне оснащення колгоспів і радгоспів, ріст виробництва сільськогосподарської продукції продовжувались і в наступні роки. Якщо на початку 50-х рр. на колгоспних і радгоспних ланах працювало 7000 тракторів і 1633 комбайни, то в 1960 р. їх кількість становила відповідно 13671 і 3533. У 1969 р. парк сільськогосподарських машин області налічував вже 12149 вантажних автомашин. Було електрифіковано всі радгоспи та 95% колгоспів. Валовий збір зернових культур за 15 років (з 1950

по 1965 рр.) збільшився майже на 450 тис. тонн і становив 1906 тис. тонн.

Незважаючи на помітні успіхи збільшення обсягу сільськогосподарської продукції, зростання прибутків у колгоспах і радгоспах, в управлінні економікою знаходили прояв явища суб'єктивізму та волюнтаризму, що відбилося на господарських показниках.

Темпи виробництва сільськогосподарської продукції в області знизились. За період з 1959 по 1963 рр. середньорічний валовий збір культур становив 94,1% від рівня 1958 р. Аналогічна картина мала місце у виробництві овочів, а також у тваринництві. І хоча в середині 60-х рр. були вжиті заходи щодо поліпшення керівництва народним господарством, які привели до певних позитивних зрушень (за період з 1965 по 1970 рр. колгоспи і радгоспи області збільшили випуск продукції на 12% в порівнянні з попередньою п'ятирічкою), в цілому сільськогосподарське виробництво розвивалось повільно, великі потенціальні можливості цієї важливої галузі не були раціонально використані.

С. Б. ЄГОРИЧЕВА

З ДОСВІДУ РОБОТИ ПОЛТАВСЬКОГО РАДНАРГОСПУ (1960—1963 рр.)

Перехід до територіального принципу управління народним господарством країни в 1957 р. був однією з рішучих спроб подолання відомчих бар'єрів та забезпечення всебічного розвитку економічних районів. У сучасних умовах, коли активно розробляються різні аспекти регіонального госпрозрахунку, доцільно проаналізувати результати недовгого функціонування рад народного господарства (РНГ) для того, щоб взяти все цінне з їх досвіду та уникнути допущених ними помилок.

Полтавський раднаргосп був створений в травні 1960 р. Йому передали 113 підприємств, що раніше належали до Харківського РНГ. Проіснував Полтавський раднаргосп до січня 1963 р., тобто лише два повних господарчих роки. Він складався з 9 функціональних відділів і 8 галузевих управлінь. Причому управління створювалися за комплексом взаємозв'язаних га-

лузей (наприклад, управління паливної, нафтової, газової та хімічної промисловості), що дозволяло забезпечити скоординований їх розвиток, ефективніше маневрувати ресурсами.

Діяльність Полтавського раднаргоспу показує позитивну роль такої форми організації управління в розвитку поділу праці та її кооперації. В сучасних умовах кооперації зв'язки підприємств формуються за відомчим принципом, без турботи про їх взаємозв'язок на території регіону. В раднаргоспі цими проблемами займався виробничо-технічний відділ, який налагоджував внутрігалузеву та міжгалузеву кооперацію. Прикладом формування такої кооперації може служити ситуація з продукцією ливарного виробництва, яку до утворення РНГ підприємства одержували від 58 підприємств двадцяти одного раднаргоспу. В результаті аналізу ефективності цих зв'язків було прийнято рішення про створення власної металургійної бази (будівництво Кременчуцького заводу сталевого литва, реконструкцію деяких цехів КрАЗу та заводу «Дормаш»).

Раднаргосп здійснив спеціалізацію ряду підприємств, ліквідував дублювання виробництва однотипної продукції (зокрема, в деревообробній промисловості). Проблема впровадження нової техніки в РНГ також вирішувалась із міжгалузевих позицій. З метою забезпечення доступності науково-технічної інформації було організовано Центральне бюро технічної інформації, ставилося питання про створення спеціального конструкторсько-технологічного бюро чи інституту, який би міг комплексно вирішувати всі питання по впровадженню нової техніки на підприємствах регіону.

Досвід роботи Полтавського РНГ показав економічну доцільність укрупнення дрібних автотранспортних господарств, а також об'єднання внутрізаводського транспорту з магістральним залізничним. Це дозволило поліпшити використання рухомого складу, стан колії, прискорити перевезення вантажів.

Разом з тим у діяльності Полтавського РНГ виявилися недоліки, характерні для цієї системи управління: відсутність реального демократизму, збереження жорстокої системи централізації на регіональному рівні, слабкий зв'язок з місцевими органами влади.

М. М. МІЛІХІН

ДОСВІД І ПРОБЛЕМИ ВПРОВАДЖЕННЯ НАУКОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАЦІ НА ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВАХ ПОЛТАВЩИНИ В 70—80-і РОКИ

Завдання радикальної економічної реформи вимагають уважного і глибокого вивчення досвіду, проблем і можливих перспектив впровадження наукової організації праці (НОП) у промисловості. НОП вирішує широке коло економічних, соціальних і психофізіологічних питань, сприяє створенню необхідних умов для високопродуктивної і творчої праці при відносно низьких матеріальних затратах.

Питанням удосконалення організації праці у вказаний період приділялась увага при вирішенні економічних проблем в масштабах області, окремих міст, промислових підприємств: АвтоКрАЗу, Полтавського заводу «Легмаш», Лубенського заводу «Лічмаш», Дніпровського гірничо-збагачувального комбінату та інших. Результати впровадження НОП ураховувались у планових показниках і умовах соцзмагання практично всіх виробничих колективів. Особливо великого значення надавалось упровадженню такого напрямку НОП, як бригадна форма організації і стимулювання праці. Вона здатна забезпечити значне підвищення продуктивності праці завдяки ефективнішому використанню робочого часу, техніки, росту професійної майстерності, відкриває можливості для оволодіння суміжними професіями і операціями, що підвищує привабливість праці, знижує втомлюваність трудівників. Створення рад бригад, передача на колективне вирішення питань організації праці, матеріального стимулювання забезпечувало безпосередню участь робітників в управлінні, виховувало у них почуття господаря виробництва. На 1985 р. в бригади нового типу об'єдналося 63% промислових робітників, а на ряді цехів КрАЗу — 93%. Це допомогло багатьом підприємствам підвищити продуктивність праці, коефіцієнт змінності обладнання, зменшити плинність кадрів.

Разом з тим у розвитку бригадних форм організації праці мали місце суттєві недоліки: формалізм, підхід до цього заходу як до одноразової кампанії, захоплення кількісною стороною справи на шкоду якісній, відсутність інженерного забезпечення. Як наслідок, діяльність по впровадженню НОП суттєво не вплив-

нула на підвищення ефективності промислового виробництва області.

Справжні причини вказаних недоліків слід шукати у відсутності надійного економічного фундаменту впровадження НОП, що в кінцевому підсумку залежить від всієї системи управління народним господарством в країні. Панування командно-адміністративної системи, відсутність постійно діючих матеріальних стимулів привело до командних позаекономічних методів впровадження НОП, у тому числі й бригадних форм організації праці. Звідси формалізм, відсутність зацікавленості в кінцевих результатах, швидке згасання багатьох цінних ініціатив. Про справедливість цих висновків свідчить вся історія зародження та розвитку в країні руху за впровадження НОП: початок його розквіту припадає на 20-і рр. — період непу і пов'язаний з економічними потребами суспільства, а згасання нопівського руху збігається із становленням і зміцненням адміністративно-командної системи.

Л. В. КОВПАК, Л. А. НЕСТУЛЯ

БАГАТОТИРАЖНА ПРЕСА ПОЛТАВЩИНИ ПРО ЖИТТЯ ТРУДОВИХ КОЛЕКТИВІВ ОБЛАСТІ (1985—1990 рр.)

Друга половина 80-х рр. увійшла в історію як час бурхливих, суперечливих за своїм характером подій та явищ суспільного життя, викликаних перебудовою. Але з точки зору динаміки, послідовності, якісної змістовності здійснюваних перетворень кожний рік цього періоду не можна оцінювати однозначно. Скажімо, початок перебудови (1986, 1987 рр.) ознаменувався виявленням та концентрацією уваги громадської думки навколо найбільш болючих питань соціально-економічної сфери. Значну роль в цьому відіграли засоби масової інформації, зокрема багатотиражна преса. Саме їх зусиллями суспільство було підготовлено до усвідомлення важливості перебудовчих процесів.

На більшості великих промислових підприємств області видаються багатотиражні газети (у Полтаві їх налічується 9). Цей тип періодики є цінним джерелом для вивчення виробничої та соціально-політичної ситуації у трудових колективах, дає певні уявлення про настрої, інтереси й потреби трудящих.

Працюючи у тісному контакті з громадським активом підприємств, заводська преса останніми роками прагнула до вирішення найбільш гострих для певного виробничого колективу соціальних питань. Одним з них, скажімо, для Полтавського тепловозоремонтного заводу, стало будівництво житла. На сторінках багатотиражки «За комуністичну працю» постійно вміщувались різноманітні публікації, що розкривали зміст діяльності заводського керівництва та громадських формувань у цьому напрямку. Слід відзначити, що для висвітлення вказаної проблематики використовувалися такі жанри журналістської творчості, як репортажі, аналітичні статті, замальовки. Певну частину матеріалів узагальнювала спеціальна рубрика «Для вас, забудовники».

Питанням покращення умов праці людей присвячувала свою діяльність багатотиражна газета «Машинобудівник», що видається на Полтавському турбомеханічному заводі. Під рубрикою «Умовам праці і побуту — спільну турботу» тут друкувалися цікаві здебільшого інформаційні матеріали, що охоплювали такі проблеми, як створення у цехах і підрозділах заводу сприятливих умов праці, здійснення комплексу оздоровчих заходів, організація змістовного відпочинку.

Подібним чином опрацьовувалась соціальна проблематика й багатотиражкою «Кременчуцький машинобудівник». Під контролем газети на підприємстві постійно перебували питання громадського харчування для працівників заводу, будівництва гуртожитків-малосімейок і ін.

Досить плідною для більшості газети області у плані поглиблення розробки питань соціальної сфери стала участь журналістів і громадських кореспондентів у висвітленні ходу виборів до місцевих Рад. Саме на сторінках багатотиражок друкувались передвиборні програми кандидатів-виробничників, більшість яких виносили на обговорення й питання соціального характеру. Так, у передвиборних зверненнях кандидатів у депутати з ПТРЗ вміщувалися конкретні пропозиції щодо підвищення продуктивності праці, зміцнення трудової дисципліни, нарощування житлового будівництва, розвитку програми оздоровлення трудящих.

Успішність розробки актуальної теми багато в чому залежала від змін у сутності взаємовідносин між редакціями, з одного боку, керівництвом та громадським активом, — з іншого. У час перебудови спостерігалося встановлення тісного контакту з пред-

ставниками рад трудових колективів, рядовими трудівниками, не байдужими до майбутнього своїх підприємств. Наприклад, відповідна рубрика («Що вирішила РТК?) була створена газетою Полтавської бавовнопрядильної фабрики «Полтавський прядильник» і регулярно інформувала трудівників підприємства про хід вирішення численних соціальних проблем.

Отже, безсумнівним надбанням перших років перебудови стало відшукання й проголошення силою друкованого слова пріоритетності створення сприятливих умов для повноцінного розвитку людини й здійснення на основі цього перших кроків у напрямку покращення соціальної ситуації в області.

В. В. КОНОНЕНКО

ПРЕСА ФРН ПРО СУЧАСНІ ЗВ'ЯЗКИ МІЖ ПОЛТАВОЮ І ФІЛЬДЕРШТАДТОМ

Розвиток і зміцнення зв'язків між містами-партнерами сприяє створенню нової атмосфери у відносинах між народами різних країн, розвитку добросусідства і співробітництва держав з різним суспільно-політичним ладом.

Важливу роль у розширенні і зміцненні таких контактів, у формуванні громадської думки відіграють засоби масової інформації. Громадськість міста Фільдерштадта, як і всієї ФРН, проявляє значний інтерес до життя в нашій країні, в тому числі й Полтаві. Про це яскраво свідчить аналіз преси, що видається в Фільдерштадті. З самого початку встановлення партнерських зв'язків з Полтавою в 1988 р. німецькі газети вміщують матеріали про її історію і сьогодення, про хід виконання програми співробітництва між містами-партнерами. Саме з такою інформацією ознайомила своїх читачів газета «Штадтрундшау Остфільдерн».

Місцева преса ФРН підкреслює, що партнерство уже приносить позитивні результати: узгоджена програма обміну делегаціями господарників та митців, учнівської молоді. При цьому відзначається, що зв'язки між Полтавою і Фільдерштадтом виходять за рамки прийнятої раніше програми. Вони розширюються і поглиблюються.

Розповідаючи про перебування у 1989 р. в Фільдерштадті полтавської делегації на чолі з І. М. Онопрієнком, газета «Ес-

лінгерцайтунг» відзначила, що «інтерес населення до німецько-радянської зустрічі дуже великий», і члени делегації постійно перебували в оточенні друзів, які через «обербургомістра Полтави Івана Онопрієнка» передали чек на 2000 марок для будівництва лікарні в Спітаці.

Автори публікацій чимало місця відводять ознайомленню читачів з Україною, зі змінами, що відбуваються на її території, відзначаючи, що «вже нічого не залишилося від ненависті і непорозуміння, минулих років». Окремі матеріали присвячені захоплюючій культурній програмі, репертуар якої, поряд з народними українськими, російськими піснями та танцями, складали розповіді німецькою мовою про життя українського народу.

Висвітлюючи перебування на німецькій землі делегації з 17 учнів полтавських шкіл, газета «Штуттгартер цайтунг» від 11 січня 1989 р. з притаманним їй, як і всій пресі ФРН, гумором та іронією розповідала про спільні заняття українців і німців, про труднощі, з якими на перших порах зустрілися гості. У репортажі про теплу зустріч першої учнівської делегації з СРСР в Остфільдерні журналісти не забули відзначити, що подаровані радянським гостям комп'ютери на сонячних батарейках — «подарунок, який в східному блоці завжди викликає захоплення», а також підкреслили ту зацікавленість, яку виявили молоді полтавці при відвідуванні торговельних закладів міста.

Газета «Есслінгер цайтунг», публікуючи враження гімназистів від перебування у Полтаві, відзначає, що люди «тут живуть скромно», «не все так шикарно, як у нас», «квартири — маленькі», «оформлені вітрини — рідкість». А вчителя російської мови найбільше здивувало те, що «придбання м'яса та овочів неможливе без друзів і зв'язків». Але незважаючи на це, всі вони були в захопленні від «української сердечності».

Як бачимо, місцева преса ФРН займає чільне місце у формуванні громадської думки читачів, знайомлячи їх з життям трудящих Полтави, висвітлюючи партнерські зв'язки. Цьому значною мірою сприяють тематичні підбірки, рубрики та полоси, які з'являються напередодні та під час перебування делегацій у містах-партнерах.

АРХЕОЛОГІЯ ПОЛТАВЩИНИ

5-3630

О. Б. СУПРУНЕНКО

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В. М. ЩЕРБАКІВСЬКОГО НА ПОЛТАВЩИНІ

Серед дореволюційних археологів, що вивчали пам'ятки найдавнішого минулого Полтавщини, ім'я В. М. Щербаківського стоїть одним з перших. Жоден із дослідників не працював так плідно й інтенсивно, жоден не розгорнув таких масштабних польових робіт, жоден не був таким яскравим практиком-спеціалістом широкого профілю. Вадим Щербаківський за порівняно короткий час (1912—1922) став одним з провідних фахівців з археології Лівобережної України, спеціалістом з етнографії, мистецтвознавства і музеєзнавства. Огляду археологічних досліджень першого завідуючого археологічним відділом Полтавського краєзнавчого музею присвячено кілька робіт автора (Супруненко, 1988, с. 39—41; 1990, с. 10—17).

У галузі археології кам'яного віку В. М. Щербаківський залишається одним з найретельніших дослідників Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки, першовідкривачем палеолітичних місцезнаходжень у Полтаві та Краснознам'янці (Сергіївці). Детальна фіксація здобутих матеріалів дозволила досліднику не тільки виявити більшість речових знахідок одного з господарсько-побутових комплексів Гінців, але й зберегти пам'ятку для наступних поколінь дослідників. Залучення до вивчення Гінців провідних учених природознавців та археологів внесло у дослідження українського палеоліту нове звучання.

Прихильник традиційного розуміння пам'яток трипільської культури, вивчення глинобитних випалених підлог жител як культових споруд, учений все ж відкрив на Лівобережжі новий локальний варіант Трипілля — лукашівський.

Розкопками В. М. Щербаківського досліджено до 50 курганів доби бронзи і скіфського часу на території історичної Полтавщини. Серед виявлених у них поховань — одні з перших комплексів середньодніпровської, катакомбної, зрубної культур, яскраві поховання скіфського часу і доби середньовіччя.

В. М. Щербаківському належать найвизначніші за масштабами розкопки курганних пам'яток давньоруського часу. Поблизу В. Круполя, Гельмязівки, Городища, Ліплява, Липового, Олександрівки та Переяслава його роботами досліджено 250 насипів.

Детальні описи робіт та знахідок доповнювалися антропологічними обмірами.

Безумовно, археологічним дослідженням В. М. Щербаківського, що мали на меті інтенсивне накопичення матеріалу, були притаманні певні методичні вади. Та археолог з часом повертався не тільки до публікації здобутків своїх розкопок, але й інтерпретував їх, проблемно подаючи у наукових працях. Відкриття гінцівського «календаря», гіпотеза про Більське городище як місто Гелон, що згадується у «Історії» Геродота, перші спроби палеомагнітного датування пам'яток та багато ін. назавжди залишили ім'я дослідника в історії української археолгії. Серед численних заслуг Щербаківського — створення першої археологічної експозиції та путівника Полтавського музею, заснування 1917 р. пам'ятко-охоронного Товариства у Полтаві, активна видавнича діяльність.

Наведемо кілька фактів з його біографії. Народився В. М. Щербаківський 1876 р. в с. Шпичинцях Сквірського пов. Київської губ. З 1895 р. навчався у Петербурзькому університеті. Під впливом брата, відомого мистецтвознавця, археолога і етнографа Данила Щербаківського, почав брати участь у численних експедиціях. Як учасник революційних подій, після ув'язнення 1905 р. вимушений був емігрувати. Жив і працював у Відні, Львові, де побачили світ його перші наукові праці. Влітку 1912 р. за рекомендацією Д. І. Яворницького зайняв посаду завідуючого археологічним відділом Полтавського музею. Радо сприйняв революцію. Доклав надзвичайних зусиль у збереженні історико-культурної спадщини Полтавщини, був одним із організаторів і керівників Полтавського Губкопісу. Саме В. М. Щербаківському ми завдячуємо збереженню у музеях Полтавщини ряду всесвітньовідомих реліквій. Та стан здоров'я (хвороба серця) вимагав кваліфікованої допомоги. Весною 1922 р. В. М. Щербаківський виїхав у Прагу, де жив, працюючи на викладацькій роботі в університеті та ін. учбових закладах. Професор В. М. Щербаківський помер у Великобританії 1956 р.

І. М. ГАВРИЛЕНКО, Л. В. ГОЛЬНИК

ПРОБЛЕМИ ТА ЗАВДАННЯ ОБЛІКУ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ НА ПОЛТАВЩИНІ

На державному обліку в Полтавській області перебуває зараз 82 пам'ятки археології. Для території площею 28,8 тис. кв. км

ця кількість мізерна (1 об'єкт приблизно на 350 кв. км), вона становить менше 10% від реальної. Викликає занепокоєння й хронічне відставання взяття пам'яток на облік від їх виявлення. З 82 вищезгаданих більше половини відомих ще з кінця XIX—початку XX ст. Лише рішенням облвиконкому від 23.04.1984 р. перелік поповнили декілька відкритих за рік—два до того. У 1982 р., коли кількість облікованих пам'яток дорівнювала 52, фахівці мали інформацію, за підрахунками О. Б. Супруненка, про 4209. В результаті розвідок наступних років, особливо плідних під час підготовки матеріалів до Зводу, було виявлено чимало незнаних раніше.

Затримка взяття пам'яток під державну охорону призводить не лише до їх безкарного пошкодження, а то й повного руйнування. Внаслідок інтенсивної зміни характеру господарського використання місцевості (затоплення, розорювання, лісонасадження і т. п.), меж і конфігурації населених пунктів, їх перейменування, забуття старих топонімів, втрати інших орієнтирів ускладнюються або стають взагалі неможливими повторні пошуки, марнуються зусилля дослідників, витрачаються додаткові кошти.

Докорінної зміни вимагає сам підхід до обліку пам'яток. Досвід показав, що прийняти всеосяжне рішення неможливо, завжди залишаться невраховані об'єкти. Потрібно відмовитися від хибної практики періодичних акцій. Робота повинна вестися безперервно і включати в себе: 1) щорічний збір від експедицій, що діють на Полтавщині, та краєзнавців, інформації про нововиявлені пам'ятки; 2) подання їх списків обласному управлінню культури для взяття на попередній облік, а якщо необхідно — додаткове обстеження; 3) затвердження переліку пам'яток облвиконкомом, оформлення охоронної документації. Відповідно до виконання таких функцій потрібно або пристосувати існуючі організаційні структури, або створити спеціальну госпрозрахункову групу.

Періодичне доповнення переліку пам'яток зробило б неможливим маніпулювання з їх кількістю. Коли ж списки затверджуються кожен раз по-новому, з відмінною попереднього рішення, створюються умови для вилучення з них окремих об'єктів і тим самим зняття з обліку в обхід закону. Про ймовірність подібного в минулому свідчать дивні коливання кількості облікованих пам'яток. У 1946 р. вона складала 23, у 1953 — 97. У 1960-х роках зменшилася спочатку до 53, потім — до 48 одиниць.

Дальший розвиток пам'яткоохоронної справи сучасна теоретична думка вбачає у збереженні всього навколишнього історичного середовища, ландшафтів, які складалися віками в межах цілих регіонів. Виконати такі масштабні завдання можливо за двох умов: 1) охорони державою всіх без винятку археологічних пам'яток — як «першокласних», так і «другорядних» (сам подібний поділ втрачає право на існування!), як неушкоджених, так і напівзруйнованих; 2) відновлення зовнішнього вигляду досліджених об'єктів, їх музеєфікації. Зрозуміло, що без налагодження чіткої, послідовної системи обліку пам'яток ця справа приречена на невдачу.

І. В. СУХОВСЬКА

ДО ПИТАННЯ ПРО ТЕРИТОРІЮ НАЙДАВНІШИХ ПОЛТАВСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ

Початковий етап заселення території м. Полтави припадає на VII—VI ст. до н. е. Саме у ранньоскіфський час виникають на майбутній території міста неукріплені селища поворсклянського землеробського населення скіфського часу. За останніми даними (Супруненко, 1988) вони існували на Інститутській горі, території селищ Червоний Шлях, Дублянщина, поблизу навколишніх сіл — Нижні Млини (Гора), Марки, Гожули, Супрунівка, Копили, Патлаївка та ін. (Гавриш, Супруненко, 1988). Значної площі неукріплене поселення розташувалось на північно-східній частині Іванової гори.

Інтенсивний розвиток і формування міського ядра припадає на останню чверть I тис. н. е. В цей час племена літописних сіверян — носіїв роменської культури освоїли більшу частину Іванової гори, окреслену сучасними вул. Братів Литвинових, Паризької Комуни і Панянки (Супруненко, 1988). Розквіт роменського поселення відноситься до X ст., його загибель — до межі X—XI чи перших десятиріч XI ст. (Григорієв, 1991). Сіверянське поселення Лтава стало центром формування майбутньої містоутворюючої структури.

Лише у XII—XIII ст., з просуненням давньоруського населення у Дике поле, колишнє роменське поселення в Полтаві відроджується. Але його розміри не перевищують масштабів центру останньої чверті I тис. Згадка про Лтаву потрапляє на

сторінки «Повести временных лет» (1174 р.). За знахідками, територія літописного окраїнного форпосту Переяславської землі не виходила за межі сучасних Іванової гори та вул. Дзержинського на північному сході. Посад укріпленого поселення займав окремі ділянки Інститутської гори та найближчі до городища схили корінного берега Ворскли.

Батиєва навала не знищила населений пункт. Найвірогідніше, що життя на ньому продовжувалось у XIII—XIV ст., що підтверджується знахідками характерної кераміки виключно на Івановій горі (Кулатова, 1991).

Окремі свідчення документів (наприклад, згадка про залишену слободу Олтаву під 1430 р.) дають підстави твердити про затухання життя на території історичного центру Полтави у XV ст.

Початок інтенсивного формування території пізньосередньовічного міста припадає на перші десятиріччя XVII ст. Для другої половини XVII ст. межами полкового міста слід вважати сучасні вул.: Кірова, ділянку Жовтневої (до рогу з вул. Комсомольською), Комсомольську, Першотравневий проспект, Садову, що обмежували міську територію з навколишньою рідкою забудовою та господарськими спорудами з півночі та північного заходу. Межею міста з ворсклянської долини були круті схили правого корінного берега ріки. Певну забудову мав і сучасний Поділ, але в межах схилів Іванової гори.

Отже, окреслена територія історичних культурних нашарувань Полтави, позначена на історико-опорному плані міста, потребує ретельної охорони від всіляких земляних і будівельних робіт, а в разі їх нагальної потреби — повинна вивчатись археологічно за рахунок забудовників.

І. В. БОВКУН

ПРО ПАМ'ЯТКИ БОНДАРИХИНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НИЖНЬОГО ПОВОРСКЛЯ

За визначенням дослідників, басейн Ворскли є однією з найбагатших територій на пам'ятки бондарихинської культури. При наявності більше 40 пунктів з керамікою малобудківського і бондарихинського типів у Поворсклі (Буйнов, 1989, с. 104) впадає в око своєрідна нерівномірність їх розміщення вздовж

заплави ріки на ділянках верхньої, середньої і нижньої її течії, обумовлена недостатнім вивченням археологічних пам'яток регіону. Нижнє Поворскля майже зовсім випадає з кола освоєних «бондарихинцями» територій.

Розвідками науковців Полтавського краєзнавчого музею у 1982—1990 рр. ця прогалина почала поступово заповнюватись. На сьогодні відомо понад 20 поселень і місцезнаходжень бондарихинської і в одному разі малобудківської кераміки нижче Полтави.

Так, окремі фрагменти малобудківського посуду виявлені на різночасовому поселенні в ур. Пінчукові Горби між с. Головач Полтавського району і платформою Писарівка (Супруненко, 1987, с. 418).

Поселення з шаром бондарихинської культури обстежені в північній частині ур. Біла Гора поблизу с. Макухівка під Полтавою (Гавриш, Супруненко, 1988, с. 268), в ур. Рубайчин Бугор біля с. Пристанційне Новосанжарського району (Гавриленко І. М.), за 2—3 км на південь від с. Зачепилівка того ж району (Мокляк, 1990, с. 114), в ур. Щорбівка в межах с. Кустолові Кущі Кобеляцького району (Супруненко, 1987, с. 418).

Наводимо далеко не повний перелік пунктів зі знахідками бондарихинської кераміки на багатошарових поселеннях Нижнього Поворскля: колишніх хут. Триби (база «Вторсировина» під Полтавою), сс. Зінці, Лукицина, Головач, Заворскло, Буланове Полтавського району, Пристанційне (пункти Малопереще-пинська, I, IV), Собківка (в межах села), Дубина, Клюсівка, Нові Санжари Новосанжарського району, Кустолові Кущі (2 пункти) і Кобеляки Кобеляцького району. Відзначимо знахідку найбільш «західного» пункту з бондарихинським посудом — поселення біля колишнього хут. Овчаренки у с. Григоро-Бригадирівці Кобеляцького району на Дніпровському Лівобережжі (Супруненко, Тітова, Телегін, 1989, с. 133).

Таким чином, ареал розповсюдження бондарихинських племен серед лісових масивів Нижнього Поворскля сягає гирла Ворскли, де пам'ятки цієї культури співіснують з чорноліськими.

А. В. ГЕЙКО, П. Я. ГАВРИШ

СЕЛИЩА СКІФСЬКОГО ЧАСУ НА ПОЛТАВЩИНІ

Неукріплені поселення-селища в VII—III ст. до н. е. були широко розповсюджені на території Лісостепу Середнього Подніпров'я. Розташовувались вони переважно поблизу рік і маленьких річок, біля схилів балок і ярів, на дні яких протікали струмки. Зовні селища майже нічим не виділяються на сучасній поверхні і тому довгий час не привертали уваги дослідників. Одним з перших археологів, хто почав досліджувати селища скіфського часу в лісостепу України, був В. О. Городцов. У 1906 р. він проводив розкопки Більського городища і селища біля с. Довжик Зіньківського р-ну на Полтавщині. В радянський час неукріплені поселення скіфського часу досліджували археологи М. О. Макаренко, М. Я. Рудинський, І. І. Ляпушкін, В. А. Іллінська, Г. Т. Ковпаненко, Б. А. Шрамко, А. О. Моруженко, В. П. Андрієнко та ін. Особливо пожвавилась робота в останні десятиріччя, коли на Полтавщині почались систематичні розкопки багатьох селищ. Цікаві наукові джерела здобуті під час досліджень селищ біля сіл Мачухи і Пожарна Балка Полтавського району, Олефірщина Диканського району, Лихачівка Котелевського району, Саранчівка Зіньківського району. Вивчення селищ скіфського часу показало, що вони були місцем проживання осілого землеробсько-скотарського населення. Тут розвивались ремесла (металургія заліза, ковальська справа, обробка кольорових металів) і домашні промисли (виробництво глиняного посуду і технічної кераміки, прядіння і ткацтво, обробка шкіри і хутра, виготовлення знарядь і побутових речей з каменю, дерева, кістки і рогу), а також полювання, рибальство, бджільництво. Чисельні знахідки свідчать, що в VI—IV ст. до н. е. місцеві племена підтримували торговельні зв'язки з античними містами Північного Причорномор'я.

Селища скіфського часу на території Лівобережного лісостепу були розташовані досить густо. Відстань між ними інколи становила всього кілька кілометрів. На Полтавщині дослідниками відкрито більше 150 селищ VII—III ст. до н. е., і їх кількість з кожним роком зростає. Найбільше селищ відомо на Ворсклі, пам'ятки якої в нижній та середній течії в більшості датуються VII—VI ст. до н. е. і входять до кола правобережно-ворсклянських старожитностей скіфського часу. В басейні Псла і Сули селищ відомо менше, але польові дослідження останньо-

го часу показують, що вони теж густо вкриті поселеннями стародавніх землеробів. Ці пам'ятки сформувались на початку раннього залізного віку на місцевій основі і входять до посульсько-донецької культури, яка має свої особливості в розвитку господарства, матеріальної і духовної культури.

Маючи багато спільного, селища VII—III ст. до н. е. на Полтавщині різнились між собою за топографічними умовами розташування, розмірами, зовнішніми ознаками. За топографією можна виділити:

1) селища на краю плато корінного берега ріки,
2) селища на мисоподібних виступах корінного берега,
3) селища на мисах і останцях корінного берега,
4) селища на дюнних підвищеннях і терасах в долині ріки.

Селища різноманітні і за своїми розмірами. Вони займають площу від 1 до 20 га і більше. Наприклад, селище в урочищі Десяте Поле біля с. Мачухи має розміри 27 га, селище Пожарна Балка — 35 га, селище Шевченки — біля 45 га. Для Поворскля найбільш притаманні великі за розмірами селища, на поверхні багатьох з них помітні зольники — пагорби з великою кількістю попелу і культурних залишків. На Пслі і Сулі селища переважно невеликих розмірів, і зольники там майже відсутні.

Неукріплені поселення скіфського часу є дуже цінними археологічними пам'ятниками Полтавщини. Їх наукове дослідження розширить наші знання про стародавню історію краю. Особливо актуальним стає вивчення селищ в басейні Псла і Сули, де вони майже не розкопувались археологами.

І. М. КУЛАТОВА

ГОРОДИЩЕ СКІФСЬКОГО ЧАСУ ПОБЛИЗУ КЛЕПАЧІВ

Відоме городище скіфського часу в ур. Сад, поблизу с. Клепачі Лубенського району, належить до найбільш значних пам'яток раннього залізного віку у Нижньому Посуллі. Закладене серед дібров у глибині плато правого корінного берега Сули, перерізаного численними балками, долинами струмків, городище займало місце своєрідного центру значної заселеної округи Лубенського Посулля, оточеної поселеннями і рідкою низкою городищ (Кулатова, 1988, с. 7—8; 1990, с. 18; Супруненко, 1989, с. 149—152).

Пам'ятка виявлена 1876 р. розвідками Ф. І. Камінського, обстежувалася Г. С. Кир'яковим (Супруненко, 1989, с. 104; 1989а, с. 20). Коротка інформація про городище опублікована М. О. Макаренком (Макаренко, 1917, с. 30). План пам'ятки зняв Ф. Б. Копилов (Копилов, 1949, с. 246—253), користуючись обмірами братів В. П. і О. П. Гричук. 1948 р. городище оглянув І. І. Ляпушкін (Ляпушкін, 1961, с. 76—78). Пізніше воно обстежувалося А. О. Моруженко та І. М. Кулатовою (Кулатова, 1989, с. 57).

Городище розташоване за 1,4 км на пн. сх. від сучасного села; займає плато мису високого лівого берега струмка Вільшанки, між балками Кашкольчиною, Поливяною і Синичною. З зах. мис з'єднаний з плато. Вся територія городища у давнину була обнесена валом. Укріплення мають у плані форму правильного багатокутника із закругленими кутами. Городище витягнуте по осі у широтному напрямку. Площа пам'ятки 8,5 га (260х335 м).

Городище оточене трапецієвидним у перетині валом, з шириною в основі 8—10 м, поблизу вершини — 3—4 м. Висота валу 2,2—5 м. Навкруги валу простежені залишки рову шириною 2,5—4 м і глибиною до 1,5 м. також близького у перетині до трапецієвидної форми. У валу виявлені три в'їзди — з пд. зах., зах. і пн. Невеликий «прохід» шириною 3 м існує й у пн. сх. частині укріплень.

Укріплення пам'ятки пошкоджені місцевим колгоспом. Їх пд. зах. частина — від пд. зах. до зах. в'їздів—знесена бульдозером у 1972—1978 рр. Пошкоджені і допоміжні укріплення, що півкільцем захищали головний пд. -зах. в'їзд. Площа майданчика на третину зайнята тимчасовими будівлями свиноферми, частина — розорюється, інша—вкрита лісом. Переважна більшість поверхні укріплень вкрита дерном чи поросла лісом.

Площа майданчика городища у кін. XIX ст. зберігала численні залишки котлованів жител і господарських ям, згодом розораних. Лише 5 з них збереглися у залісеній північній ділянці пам'ятки. Потужність культурних нашарувань складає, за Ф. І. Камінським, близько 1 м, за даними останньої розвідки—0,2—0,8 м.

Серед знахідок на городищі виявлені фрагменти ліпного посуду — горщиків, прикрашених характерними отворами по краю вінець, рідше пальцевими відтисками, лощених мисок, кілька біконічних керамічних прясел, уламки обмазки та залізо-

ного шлаку. У траншеї, прокладеній через центр майданчика, зачищені два профілі котлованів жител, кілька господарських ям, які досягають глибини 1,8 м від поверхні.

Пам'ятка відносилася дослідниками (Копилов Ф. Б., Ляпушкін І. І., Іллінська В. А.) до кола городищ скіфського часу Посулля і датувалася в межах VI—III ст. до н. е. Верхню межу існування городища, можливо, позначає унікалька для Посулля знахідка залізного меча з кільцевим навершям, прямим перехрестям і лезом ромбічної у перетині форми довжиною 50 см — характерної наступальної зброї сарматських племен III—II ст. до н. е. (Кулатова, 1990, с. 145, рис. 17,5), що походить з колекції Лубенського музею К. М. Скаржинської.

В окрузі городища є чимало археологічних пам'яток різного часу. До скіфської епохи серед них належать залишки двох селищ на північ від городища, на пд. -зах. околиці с. Калайдинці та курганна група біля с. Хитці. Пам'ятки ряду наступних епох виявлені поряд з городищем Ф. І. Камінським, Г. С. Кир'яковим та К. М. Скаржинською (Супруненко, 1989, с. 104—105; 1989, с. 19—21).

Городище в ур. Сад — пам'ятка археології республіканського значення — потребує невідкладного розв'язання ряду охоронних питань (припинення подальших руйнувань, винесення за межі майданчика господарських споруд, затвердження охоронної зони), а також проведення охоронних досліджень.

П. Я. ГАВРИШ

ОБОРОННІ СПОРУДИ КНИШІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

Книшівське городище скіфського часу (VII—III ст. до н. е.) знаходиться неподалік м. Гадяча на правому березі р. Псьол. Воно розташоване на високому плато корінного берега і складається з двох укріплень: головного (площа 4 га) і передгороддя (площа 1 га). Оборонні споруди мають вигляд земляного валу і рову, що вже майже не проглядається. В скіфський час вал оточував головне укріплення з усіх боків, але на сьогодні його частина (на півдні) зруйнована в результаті зсування грунту зі стрімкого берега. Довжина валу головного укріплення становить 669 м, висота від 2,9 до 4,7 м. З площі городища вали видаються нижчими, тому що тут протягом століть сформувався

культурний шар товщиною 0,6—0,8 м. Вал передгороддя дугою приєднується до головного укріплення зі сходу. Він давно розорюється і зберігся на висоту до 1 м. Довжина додаткового валу 113 м.

В'їзд до головного укріплення Книшівського городища знаходився в південно-східній його частині. Дорога до городища проходила зі сходу понад берегом через територію передгороддя, яке додатково укріплювало це найбільш вразливе місце стародавньої фортеці.

Розкопки валу і рову в північно-східній частині головного укріплення виявили три періоди в історії Книшівського городища, які відзначалися великими пожарищами, під час яких було знищено чотири фортечних стіни. Найдавніші оборонні споруди датуються серединою VII ст. до н. е. Перед їх будівництвом було вирівняно і розчищено ділянку навколо поселення. Фортечна стіна мала вигляд складної дерев'яної конструкції шириною біля 1,7 м і висотою за 3 м. Збудована з товстих колод (діаметром від 15 до 30 см), жердин і хворосту. Зовні стіна була обмазана тонким шаром глини, щоб запобігти пожежі. Захисники фортеці стояли на дерев'яному помості і оборонялися від ворога через бійниці. Стародавні майстри збудували дерев'яну фортечну стіну без жодного металевого цвяха і без опорних, закопаних в землю стовпів. Десь у третій чверті VII ст. до н. е. вона згоріла під час ворожого нападу.

Друга фортечна стіна на Книшівському городищі була споруджена вже на валу висотою 0,85 і шириною від 5,2 до 6,1 м. Її конструкція, найбільш вірогідно, повторювала першу. Після спустошливого пожарища в кінці VII — на початку VI ст. до н. е. від стіни залишились лише купи попелу, куски горілого дерева і кілька обгорілих колод та жердин біля підніжжя валу.

Будівництво третьої фортеці розпочалося зі спорудження ще вищого земляного валу — до 1,4 м. Грунт для цього брали з внутрішньої і зовнішньої сторін валу. Внаслідок цього в насип попала частина культурного шару городища разом з великою кількістю черепків ліпного посуду, глиняної обмазки, кісток тварин, кам'яних знарядь. У городищі землю вибирали вподовж валу, що призвело до утворення заглиблення на 0,6—0,7 м і шириною трохи більше 10 м. На вершині валу знову було споруджено дерев'яну стіну. Вона, як і попередні, була спалена ворогом. Це сталося приблизно на межі VI—V ст. до н. е. До

цього часу відносяться пожарища і на інших лісостепових городищах Лівобережжя, які виявлені під час археологічних досліджень.

Нова, вже четверта фортечна стіна на Книшівському городищі відродилася не відразу. Пройшло біля десятиріччя, перш ніж місцеві жителі приступили до відбудови своєї фортеці. Вал знову досипали, і тепер його висота дорівнювала 2,3—2,4 м від рівня стародавньої поверхні. Для посилення лінії оборони перед валом було викопано рів глибиною біля 2 м і шириною 5,2—5,5 м. Його дно було зроблене плоским, шириною 0,8 м, для зручного пересування захисників фортеці під час вилазок на ворога. Земля з рову використана для підвищення насипу валу, на вершині якого спорудили дерев'яну стіну. Вона була спалена в IV—III ст. до н. е., коли в Лівобережний лісостеп з півдня посунули войовничі племена сарматів, які витіснили скіфів з степів Північного Причорномор'я.

Книшівське городище за міцністю своїх оборонних споруд входить до кола найбільш досконалих у фортифікаційному відношенні городищ скіфської епохи.

Н. Д. БРОВКО

РОБОТА АРХЕОЛОГІЧНИХ ГУРТКІВ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ СТАНЦІЇ ЮНИХ ТУРИСТІВ

Шкільні програми дуже мало часу відводять для вивчення найдавніших періодів історії людства, тому заняття в гуртках археології дає школярам змогу ознайомитись з самим предметом археології, найважливішими відкриттями вчених, пробуджує цікавість до пам'яток історії, археології та культури свого краю, спонукає їх вести пропаганду по охороні і збереженню цих пам'яток.

Клуб юних археологів «Земляни» розпочав свою роботу в 1983 році. В ньому навчаються школярі 6—11 класів, учні СПТУ, студенти технікумів. Заняття ведуться за трьохрічною програмою. Значна частина занять носить лекційний характер. Під час занять гуртківці знайомляться з основами археології, вивчають окремі археологічні культури, методику польових досліджень. Набуті знання підкріплюються під час численних ек-

скурсій. Лише за 1989/90 навчальний рік юні археологи відвідали м. Київ, де побували у відділі археології музею природи АН УРСР, музеї історичних коштовностей, взяли участь у спелео-археологічній розвідці в печерах на березі Дністра. На весняних канікулах здійснили похід по печерних місцях Криму, оглянули Більське городище на Полтавщині.

Найбільш активні гуртківці брали участь у науково-археологічних конференціях школярів Малої Академії наук в містах Харкові і Дніпропетровську. Під час роботи останньої конференції вони посіли одне з призових місць. Закріпити набуті знання учням допомагає традиційна гра «Що? Де? Коли?», яка активізує самих гуртківців і сприяє популяризації археологічних знань серед школярів міста. Підготовка до такої гри триває майже півроку. Члени гуртка змагаються з теоретичних питань, беруть участь у конкурсі газет, показують театралізовані вистави. На цих вечорах у них завжди багато гостей. За підсумками роботи юні археологи оформляють стенди, фотоальбоми, створюють слайдфільми. Дуже популярні серед школярів заняття з моделювання і макетування. Щорічно гуртківці здійснюють екскурсію на керамічний завод в с. Опішня, де ознайомлюються з процесом виробництва, а потім самі виготовляють макети жител і поселень, роблять моделі посуду, скіфської зброї. Частина цих робіт зберігається в клубі і використовується як наочні посібники для занять.

Влітку гуртківці беруть участь в археологічній експедиції. Протягом 1984—86 років вони працювали на розкопках Більського городища, з 1987 року — у складі археологічної експедиції Полтавського педагогічного інституту на розкопках Книшівського городища поблизу м. Гадяча. Тут школярі працюють поряд з студентами — майбутніми педагогами. Спільна праця і відпочинок збагачують і розширюють кругозір. Юні археологи допомагають в камеральній обробці матеріалу, ведуть польові щоденники. Повернувшись, гуртківці роблять звіти, які обговорюються на вересневій конференції клубу. За час літньої археологічної практики діти дізнаються багато нового, цікавого, загартовуються фізично, одержують необхідні в житті вміння і навички. До участі в гуртках залучаються важковиховувані підлітки. Життя в колективі допомагає їм міцно здружитися, позбутися негативних звичок — у них з'являється цікава справа, яка займає весь їх вільний час, вони стають постійними членами клубу.

ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ

В. Н. ЖУК

СКАРБИ ПОЛТАВСЬКОГО ДРЕВЛЕСХОВИЩА

Полтавщина з давніх-давен належала до тих регіонів країни, де у приватних колекціях і особливо в церквах та монастирях зберігалося чимало шедеврів людського творіння — рукописи на пергаменті, стародруки, оздоблені багатими прикрасами, картини, виконані кращими митцями світу, різні стародавні культові речі, що свідчили про високу майстерність виконавців.

З метою збереження цих пам'яток культури та широкого використання їх в інтересах науки за ініціативою полтавських учених — шанувальників історії В. О. Пархоменка, І. Ф. Павловського, О. Ф. Мальцева, єпископа Полтавського Іоана (І. К. Смірнова) та інших у жовтні 1906 р. в Полтаві при архієрейській кафедрі було створено історико-археологічний комітет, а при ньому — древлесховище. У числі почесних членів Полтавського історико-археологічного комітету були вчені: директори Петербурзького та Московського археологічних інститутів М. В. Покровський та О. І. Успенський, відомі пізніше українські радянські вчені, академіки АН УРСР — археолог, археограф, етнограф і мистецтвознавець М. Ф. Біляшівський, літературознавець М. І. Петров, історик і етнограф О. І. Левицький та ін.

З перших днів своєї діяльності комітет зайнявся пошуками і придбанням для древлесховища (ще древньосховище) предметів церковної старовини, рукописів і стародруків, унікального церковного начиння, старовинних картин, літератури тощо. Вже до квітня 1907 р. в древлесховищі було зібрано чимало предметів старовини. Запрошений для ознайомлення з ними вчений О. І. Левицький відзначив 8 рукописів XVI ст., кілька стародрукованих книг, чашу 1684 р., картини старих майстрів пензля італійської, венеціанської, флорентійської та інших шкіл в тому числі «Святе сімейство» Карло Маратті (1625—1713 рр.), та ще 6 інших рідкісних картин. М. Ф. Біляшівський того року дав високу оцінку двом хрестам, датованим XI—XII ст.

Уже до листопада 1907 р. в Полтавському древлесховищі було зібрано 863 предмети старовини. Серед них — два примірники євангелія, писані півуставом XVI—XVII ст. та 18 стародрукованих XVII—XVIII ст., 7 старовинних книг, писаних півуставом XVI—XVII ст., і 58 різних стародрукованих книг XVII—XVIII ст., писані на полотні древні ікони й картини, багато церковного начиння XII—XVIII ст. Крім культових речей, надійшло близько 70 інших експонатів — колекція монет, килими, рушники, козацькі пояси, стріли. Багато книг для бібліотеки древньосховища подарували Воронезький і Подільський історико-статистичні комітети, професори В. О. Черепнін, М. І. Петров, лікар О. Ф. Мальцев та інші.

Члени історико-археологічного комітету провели величезну роботу по збору експонатів і створенню першого музею історії Полтавської битви 1709 р. До відкриття музею в 1909 р. всі його експонати також зберігалися в древлесховищі.

Перше місце серед скарбів Полтавського древлесховища посідало «Пересопницьке євангеліє» — визначна пам'ятка староукраїнської мови, переклад з книжної церковнослов'янської мови на «просту». Рукопис — унікальна пам'ятка письма і мистецтва — виконано в 1556—1561 рр. для Пересопницького монастиря (на Ровенщині), але з початку XVIII ст. він зберігався в Переяславі, пізніше — в Полтаві (нині в ЦНБ АН УРСР).

Серед інших речей Полтавського древлесховища цінність являли: євангеліє львівського друку 1636 р. в дерев'яних дошках, обтягнутих вилинялим синім бархатом, у срібному окладі, на якому в січні 1654 р. Б. Хмельницький присягав у соборній церкві Переяслава; «Апостол» І. Федорова львівського друку, «Триодь цветная» з 25 гравюрами 1639 р., «Служебники» 1617 та 1629 рр. тощо.

У роки громадянської війни ці експонати було перевезено до Центрального пролетарського музею Полтавщини (нині краєзнавчий музей). Потім частина їх потрапила в інші музеї, чимало безслідно зникло в роки Великої Вітчизняної війни.

Ю. З. ДАНИЛЮК

АРХІВНО-СЛІДЧІ МАТЕРІАЛИ ПЕРІОДУ 30—40-х І ПОЧАТКУ 50-х РОКІВ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

(на матеріалах фондів правоохоронних органів Полтавської області)

В умовах демократизації радянського суспільства, розширення гласності в діяльності правоохоронних органів відкривається можливість використання нових документальних масивів, раніше закритих для широкого кола дослідників. Винятковий інтерес являють собою архівно-слідчі матеріали періоду 30—40-х і початку 50-х років. Йдеться перш за все про кримінальні та судові справи радянських громадян, незаконно репресованих у період сталінщини. Хибною є думка, що цей корпус документів у наслідок своєї специфіки, дає уявлення лише про масштаби репресій та пов'язані з ними негативні процеси. В сукупності з іншими історичними джерелами архівно-слідчі матеріали розкривають перед дослідниками складні та суперечливі сторінки вітчизняної історії, дозволяють відтворити біографічні відомості багатьох її незаслужено забутих діячів, дають можливість уявити собі ту атмосферу, яка панувала в країні протягом кількох десятиріч.

Документи архівно-слідчого фонду можна умовно розділити на три основні групи: 1) матеріали біографічного характеру; 2) матеріали слідчого та судового процесів; 3) матеріали перевірки кримінальних справ.

До першої групи належать заповнені власноручно анкети заарештованих. Вони розкривають короткі біографічні відомості — рік і місце народження, соціальне походження, освіту, останнє до арешту місце роботи та інше. Особливо цінними є ті кримінальні справи, в яких подані повні автобіографії репресованих, копії їх службових атестатів. Показова в цьому відношенні кримінальна справа (№ 4370-с) колишнього командира 75-ї стрілецької дивізії, кавалера ордена Бойового Червоного Прапора комбрига З. П. Тищенка, незаконно засудженого Військовою Колегією Верховного Суду СРСР 20 серпня 1939 року до 15 років виправно-трудових таборів (помер, відбуваючи покарання). Окрім традиційної анкети заарештованого, в ній представлені копії документів Народного Комісаріату Оборони СРСР з детальними відомостями про службу З. П. Тищенка в Робітни-

чо-Селянській Червоній Армії, його атестацію як командира дивізії, відгуки товаришів по службі.

До другої групи слід віднести матеріали слідчих та судових процесів — протоколи допитів, очних ставок, судових процесів, звинувачувальні висновки. Цілком очевидно, що такі матеріали фабрикувалися слідчими при допомозі незаконних методів ведення слідства (фізичного та психологічного впливу на арештованого та ін.). Разом з тим безперечну цінність являють додані до кримінальних справ у ряді випадків акти перевірок, експертиз тощо. Наприклад акти перевірки Полтавського паровозоремонтного заводу, додані до кримінальних справ А. В. Лозового (№ 8545-с) та М. А. Бурмистрова (№ 7966-с), Я. С. Верхоли (№ 8528-с), засуджених у 1938 році Верховною Колегією Верховного Суду СРСР до розстрілу.

Винятково велике значення мають матеріали перевірок кримінальних справ, проведених у зв'язку з виконанням рішень XX з'їзду КПРС законодавчих і нормативних актів 50—80-х років. Внаслідок подібних перевірок з'ясовувались на основі архівних документів, допитів свідків окремі факти життя і діяльності репресованих громадян.

У цілому корпус архівно-слідчих матеріалів має значний інтерес для істориків, краєзнавців-аматорів, музейних працівників. Разом з тим його використання можливе лише в комплексі з іншими історичними джерелами.

С. І. КОТ.

ДОКУМЕНТИ ЦДАЖР УРСР ПРО ЕВАКУАЦІЮ МУЗЕЙНИХ УСТАНОВ ПОЛТАВИ НА ПОЧАТКУ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941—1945 рр.

Вже на початку Великої Вітчизняної війни гостро постало питання про долю культурних цінностей, зосереджених у музеях України. Єдиним реальним шляхом їх врятування була евакуація до тилових районів країни. Проте здійснити її на практиці було складним завданням. Перш за все це пов'язувалося з його загальними масштабами — на 1 січня 1941 р. на Україні діяло 174 музеї різних відомств, у яких зберігалося, за деякими оцінками, до 3 млн. фондових одиниць. Ситуація ускладнювалася невдалим для Радянського Союзу ходом бойових дій та швидким просуванням агресора вглиб території країни, масованими бомбардуваннями населених пунктів, комунікацій.

Одним з небагатьох міст України, з яких вдалося вивезти музейні збірки, була Полтава. Звідси евакуювали частину фондів краєзнавчого та художнього музеїв, майже повністю — фонди літературно-меморіальних музеїв В. Г. Короленка та Панаса Мирного.

У фондах ЦДАЖР УРСР зберігаються документи, що дають змогу відновити окремі деталі евакуації та збереження в глибокому тилу названих музейних установ. Це доповідні записки, довідки, протоколи нарад, акти прийому на збереження експонатів, описи вивезених цінностей тощо.

Значний інтерес викликає протокол наради працівників евакуйованих до Уфи художніх музеїв міст Києва, Одеси, Полтави, Курська. Вона відбулася 30 січня 1942 р. за участю представників комісії Комітету в справах мистецтва при РНК СРСР, що перевіряла стан збереження вивезених експонатів. Ідентичні примірники протоколу наради зберігаються у фондах Ради Міністрів УРСР (ф. 2) та Управління в справах мистецтв при РНК УРСР (ф. 4763). В них зафіксована інформація про хід евакуації завідуючого господарською частиною Полтавського художнього музею М. О. Браїлко, який супроводжував експонати музею до Уфи. Крім того, у фонді Ради Міністрів УРСР зберігається акт прийняття експонатів музею на збереження у Башкирському художньому музеї. Зокрема, в акті зазначається, що до Уфи прибули з жовтня 1941 р. 12 ящиків музейних експонатів.

Група документів відображає сторінки евакуації експонатів Полтавського краєзнавчого музею, літературно-меморіальних музеїв В. Г. Короленка і Панаса Мирного. Переважно вони зосереджені у фонді Народного комісаріату освіти УРСР (ф. 166). З документів випливає, що з Полтавського краєзнавчого музею прибуло до Уфи 26 ящиків експонатів, з літературно-меморіального музею В. Г. Короленка — 12, з літературно-меморіального музею Панаса Мирного — 1. Історичні реліквії були передані на збереження Башкирському центральному краєзнавчому музею, Башкирському художньому музею, Башкирській селекційній станції. Невдовзі вони ввійшли до складу музейного фонду Наркомосвіти УРСР, що зафіксовано у «Переліку прийнятих експонатів музеїв системи НКО УРСР в Уфі до музейних фондів Наркомосвіти УРСР».

Серед експонатів краєзнавчого музею були, зокрема, бронзова статуя Петра I з пам'ятника в Полтаві, особисті речі ро-

сійського царя, М. В. Гоголя, І. П. Котляревського, колекції старовинної зброї, вишивок, килимів, плахт, творів живопису. Частину експонатів цього музею вивезли до Тюмені, де вона зберігалася у місцевому музеї. У доповідній записці заступника наркома освіти С. М. Бухало до РНК УРСР від 19 квітня 1944 р. відзначалося, що серед них було 589 килимів, 93 плахти, 1500 зразків вишивок, церковні речі тощо. Крім того, значна частина фондів літературно-меморіального музею В. Г. Короленка перебувала у Свердловську.

Документи ЦДАЖР УРСР дозволяють доповнити матеріали фондів обласного державного архіву Полтавської області, наукового архіву Полтавського краєзнавчого та літературно-меморіальних музеїв новими даними з питань евакуації музейних установ Полтави в роки Великої Вітчизняної війни.

Л. Л. БАБЕНКО

С. А. ТАРАНУШЕНКО — ДОСЛІДНИК І ОХОРОНЕЦЬ ПАМ'ЯТОК ПОЛТАВЩИНИ

Талановитий мистецтвознавець і педагог, організатор музейної справи і наукових досліджень Стефан Андрійович Таранушенко в 1920-ті роки заклав основи планомірного вивчення історико-культурних пам'яток Полтавщини. Очоливши у 1922 році Музей давньоукраїнського мистецтва у Харкові, він уже наступного року організував експедицію по дослідженню народної архітектури і побуту, іконопису, килимарства і кераміки, відвідав з цією метою Полтаву, Кременчук та інші населені пункти губернії.

У 1926 році С. Таранушенко досліджував пам'ятки Полтави, Миргорода, Великих Сорочинець, Лубен. Особливу увагу під час цієї поїздки звернув на вивчення пам'яток Мгарського монастиря.

У 1927 році С. Таранушенко знову відвідує Полтавщину. Цього разу в центрі його наукових інтересів — дослідження старовинних дерев'яних хат у Зінькові. Учений знімає їх проекти, обміри, фотографує. До Зінькова С. Таранушенко приїхав і наступного року. Разом з П. Жолтовським та Д. Чукіним він зняв обміри місцевої Покровської церкви і церкви Рождества богородиці (с. Шилівка поблизу Зінькова) та підготував деталь-

ну історичну довідку про їх спорудження, реставрацію і ремонт, архітектурні особливості. Через Полтавщину проліг маршрут експедиції С. Таранушенка також і в 1929 році. У результаті численних поїздок С. Таранушенком були зібрані цікаві матеріали з історії народної архітектури краю, наукове значення яких не втрачене і сьогодні.

Досліджуючи пам'ятки, С. Таранушенко значну увагу також приділяв їх охороні. Очоливши з 1 лютого 1926 року Харківську крайову інспектуру охорони пам'яток культури, він розгорнув роботу по планомірному виявленню і налагодженню обліку пам'яток Полтавщини, у результаті чого до державних реєстрів вже на 1927 рік було включено цілий ряд монументальних, архітектурних, меморіальних та археологічних пам'яток Полтавського і Лубенського округів.

Значну роль відіграв С. Таранушенко в мобілізації громадськості Полтавщини на захист історико-культурної спадщини краю. Він проводив роботу по формуванню громадських інспекторів — кореспондентів крайової інспектури охорони пам'яток, підтримував пам'яткоохоронну діяльність місцевих музеїв та Полтавського наукового товариства при Всеукраїнській академії наук. У 1927 році з його ініціативи була створена Полтавська окружна комісія охорони пам'яток культури і природи.

Сам Стефан Андрійович брав конкретну участь у охороні визначних пам'яток Полтавщини. Так, він особисто виділив високохудожні вироби в ризниці Мгарського монастиря та запропонував Лубенському окрвиконкомові вжити дійових заходів щодо охорони усього комплексу пам'яток монастиря, піклувався про охорону будинку М. В. Гоголя в с. Великі Сорочинці, садиби М. Драгоманова в Гадячі, порушував перед Наркоматом освіти УРСР клопотання про дотації на ремонт і реставрацію будинку Муравйова-Апостола в Хомутці, Хрестовоздвиженського монастиря в Полтаві. У 1929 році завдяки втручанню С. Таранушенка вдалося зберегти від руйнування пам'ятник «Слави» у Полтаві, дзвін «Кизи-кермен» з дзвінниці Успенського собору і ін.

Своєю невтомною працею на ниві дослідження і охорони пам'яток цей талановитий мистецтвознавець по праву заслужив шану і вдячність трудящих Полтавщини.

О. О. НЕСТУЛЯ

ДО ПИТАННЯ ПРО СТВОРЕННЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛТАВСЬКОЇ ОКРУЖНОЇ КОМІСІЇ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРИ І ПРИРОДИ

У середині 20-х років у відповідності до затвердженого ВУЦВК і РНК УРСР 16 червня 1926 р. «Положення про пам'ятники культури і природи» в республіці розпочалась робота по створенню державних органів охорони історико-культурної спадщини. Догляд за пам'ятниками значної частини території Полтавщини було доручено Харківській крайовій інспектурі охорони пам'яток культури, яку очолював відомий мистецтвознавець і музейний працівник С. Таранушенко.

Приділяючи особливу увагу залученню громадськості до справи збереження історико-культурної спадщини, С. Таранушенко на початку 1927 р. звернувся до Полтавського наукового товариства при ВУАН з пропозицією утворити в Полтаві окружну комісію охорони пам'яток або ж виконувати її функції силами членів Товариства. 6 лютого 1927 р. лист Таранушенка був заслуханий на зборах Товариства, учасники яких прийняли резолюцію про необхідність об'єднати навколо вирішення питань охорони пам'яток зусилля краєзнавців та державних органів і установ, навчальних закладів. Тобто було вирішено створити відповідну окружну Комісію.

Її організаційне оформлення відбулося 13 лютого 1927 р. на спільному засіданні, в якому взяли участь представники від Наукового товариства В. Щепотьєв, Г. Коваленко, Г. Рудиновський, І. Гориздра, С. Іллічевський, від краєзнавчого музею — М. Гавриленко та Г. Кухарський, від окружного архіву — І. Іващенко, Ф. Герасименко, Д. Своєхатов, М. Бужинський, Д. Граховецький, К. Кашкалда, від Полтавського інституту освіти — М. Ніколаєв і Г. Клепацький, педагогічного технікуму — А. Дучинський, С. Педан, Ю. Циганенко, агрокооперативного — Є. Рекало та індустріального — М. Стасюков. Усі вони ввійшли до пленуму окружної Комісії, до якого було вирішено включити також В. Бучневича, Я. Риженка, П. Мельникова, С. Тахтая, О. Бузинного, О. Булдовського, В. Кушніренка та О. Трофимовича. Учасники засідання обрали також президію Комісії в складі 7 чоловік: Є. Рекало (голова), Г. Кухарський (заступник), М. Бужинський (секретар) та представники від Наукового това-

риства, окрземвідділу, окрнаросвіти, підвідділу культів відділу керування Полтавського окрвиконкому.

Після затвердження 16 квітня 1927 р. Полтавським окрвиконкомом складу плечуму та президії Комісії вона приступила до конкретної пам'яткоохоронної роботи. Зокрема, Комісія підняла перед місцевими органами влади та Крайовою інспектурою клопотання про охорону комплексу пам'яток Хрестовоздвиженського монастиря, частина мурів якого на початок 1927 р. вже була розібрана жителями навколишніх сіл. Виїхавши до Полтави, С. Таранушенко особисто переконався в актуальності поставлених Комісією питань та висунув пропозицію про утворення на базі пам'яток монастиря історико-культурного заповідника місцевого значення.

Вчасним було також рішення Комісії провести реєстрацію могил революціонерів, які полягли в боротьбі за встановлення і зміцнення Радянської влади на Полтавщині. Комісія рішуче виступила на захист садиби М. Гоголя в с. Яновщині. І сьогодні не втратило актуальності рішення Комісії про встановлення біля кожної з пам'яток історії і культури спеціальних табличок з поясненням значимості об'єктів охорони та закликом до громадськості оберігати їх від руйнувань. Опікувалась Комісія також охороною і природних багатств краю.

Не маючи штатних співробітників та спеціальних асигнувань, Комісія, безумовно, не могла здійснювати практичні заходи по ремонту і реставрації пам'яток, їх науковому дослідженню та музеєфікації. Однак, об'єднавши в своєму складі значні наукові та культурні сили Полтавщини, Комісія привернула увагу органів Радянської влади до проблеми збереження історико-культурної спадщини, стала помітним фактором охорони пам'яток краю.

І. П. МЕРКОТУН

АНТИРЕЛІГІЙНА КАМПАНІЯ КІНЦЯ 50-х — ПОЧАТКУ 60-х РОКІВ І ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА ПОЛТАВЩИНИ

Один з найскладніших періодів у відносинах Радянської держави і православної церкви припадає на кінець 50-х — початок 60-х років. У цей час під тиском державних органів було закри-

то, перебудовано, а то й знищено велику кількість культових споруд — нерідко історико-культурного значення.

Найбільш критичним у цьому плані для Полтавщини був 1961 рік, коли общини віруючих втратили біля 50% церков та молитовних будинків, що були в їх розпорядженні на початку року. Всього ж за період «хрущовського наступу» на церкву кількість православних культових споруд на території області зменшилась з 262 до 62.

Не обійшов процес вилучення культових споруд і пам'яток архітектури, що були під охороною держави. У релігійних громад були відібрані церкви: Миколаївська (1734) в с. Веприк Гадяцького району, Преображенська (1734) в с. Великі Сорочинці Миргородського району, Вознесенська (1784) в с. Єньки Хорольського району та ряд інших. На середину 60-х років у користуванні релігійних громад області залишилося три з тринадцяти церков, що перебували під охороною держави як пам'ятки.

Кампанія по вилученню культових споруд проводилася під лозунгом їх пристосування для задоволення соціально-культурних потреб населення. Дійсно, частина приміщень церков була використана під культурно-освітні установи. Так, Успенська церква в с. Лютеньки Гадяцького району передавалась під музей, Михайлівська в с. Єнгівці Лубенського району — під клуб і т. д. Однак загалом до соціально-культурних потреб вдалося пристосувати менше половини вилучених церков. 17 церков було зайнято під склади, 25 — під житло, а 60 взагалі зникли з лиця землі. Загинули безцінні пам'ятки, що уособлювали талант і естетичні погляди народних майстрів багатьох поколінь.

Антицерковна волюнтаристська політика своїм наслідком мала однак не лише нищення чи спотворення культових пам'яток. Вона негативно вплинула на стан охорони історико-культурної спадщини в цілому, сприяла прищепленню, особливо у молоді, нігілістичного ставлення як до пам'яток, так і до минулого свого народу.

В. Є. ЛОБУРЕЦЬ

ПОЛТАВСЬКЕ НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО КРАЄЗНАВЦІВ

Дослідження славного минулого Полтавщини має давні традиції, започатковані нашими широко відомими земляками С. Величком, Г. Сковородою, І. Котляревським, І. Павловсь-

ким, В. Бучневичем. На ниві краєзнавства Полтавщини багато зробили такі велетні науки, як В. Докучаєв і В. Вернадський, з іменами яких пов'язано заснування і розвиток основного осередку дослідження краю в дожовтневі часи — Полтавського краєзнавчого музею.

У перші роки Радянської влади дослідники Полтавщини гуртувалися навколо утвореного в кінці 1918 р. Українського наукового товариства дослідження і охорони пам'яток мистецтва і старовини. Реорганізоване в 1924 р. в Полтавське наукове товариство при Всеукраїнській академії наук, воно об'єднало на 1 січня 1929 р. біля 80 дослідників історії і культури, побуту і природи Полтавщини. Багато розвідок, виконаних в 20-ті роки В. Щепотьєвим і М. Рудинським, В. Щербаківським і Г. Коваленком та іншими членами Товариства, не втратили свого значення і в наші дні, а окремі з них заслуговують бути перевиданими.

У першій половині 30-х років, коли на повну потужність запрацювала адська машина сталінських репресій, демократична за своїм характером діяльність краєзнавців почала згортатися. Краєзнавчі організації було збинувачено в націоналізмі та ідеалізації патріархальщини і розпущено, а їх найактивніших діячів — репресовано. Жертвами небаченого в історії людства беззаконня стали і відомі дослідники Полтавщини: В. Щепотьєв, М. Рудинський, М. Макаренко, М. Бужинський, Г. Майфет та інші.

Лише в останні роки вдалося відродити кращі традиції краєзнавців попередніх поколінь. Не лишилися осторонь цього процесу і дослідники Полтавщини, свідченням чого стало проведення в Полтаві першої Всесоюзної (1987 р.), першої Республіканської (1980 р.) та обласної (1989 р.) конференцій з історичного краєзнавства. Сьогодні над дослідженням історії краю плідно працюють В. Войналович, В. Волосков, К. Гладиш, Л. Євселевський, В. Жук, С. Кигим, І. Наливайко, П. Ротач та багато інших.

Їх зусиллями 16 жовтня 1990 р. було проведено установчу конференцію Полтавського наукового товариства краєзнавців — обласного осередку Всеукраїнської спілки краєзнавців. Учасники конференції, обравши правління Товариства, схвалили також пріоритетні напрямки його діяльності. Серед них дослідження історії українського козацтва, голоду 1932—1933 років, репресій 1930-х — початку 1950-х років, інших важливих пи-

тань, що потребують висвітлення з позицій об'єктивності та історичної правди. Значну увагу Товариство приділятиме також написанню літописів окремих трудових колективів та біографічних нарисів про найбільш відомих полтавців, підготовці історико-краєзнавчих збірників тощо.

Однак краєзнавство — це не лише дослідження історичного минулого. Воно включає, крім історії, ще й знання про географію, природу, культуру, етнографію краю. Ось чому при правлінні Полтавського наукового товариства краєзнавців поряд з історичною утворюються також природнича, етнографічна, літературно-мистецька та інші секції. Правління Товариства докладатиме зусиль до якомога тіснішого згуртування краєзнавців усіх напрямків, усіх, хто закоханий у рідний край, у кого вивчення «малої батьківщини» стало справою всього життя.

Нова громадська організація будує свою роботу без надмірної заорганізованості, нікому не потрібних «заходів». Вона обмежується збиранням лише невеликих вступних членських внесків і повністю відмовляється від внесків щорічних. Статут організації, як і статут творчих спілок письменників, художників чи архітекторів, передбачає лише індивідуальне членство і заперечує проти участі в ній так званих «колективних членів».

Двері Полтавського наукового товариства краєзнавців широко відкриті для викладачів вищих і середніх спеціальних навчальних закладів, учителів шкіл і профтехучилищ, працівників музеїв та архівів, студентів і учнів, краєзнавців-аматорів, усіх, хто готовий на велику, священну працю в ім'я майбутнього Полтавщини, в ім'я того, щоб не перервався зв'язок між поколіннями минулими і прийдешніми, щоб серед нас менше було тих, хто загубив життєздатні корені і перетворився в безбатченка, в перекотиполе.

В. А. ВОЙНАЛОВИЧ

УВІЧНЕННЯ ЖЕРТВ НЕЗАКОННИХ РЕПРЕСІЙ 20—40-х — ПОЧАТКУ 50-х РОКІВ ЯК ОДИН З НАПРЯМКІВ РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА НА ПОЛТАВЩИНІ

Характерною рисою духовного життя радянського народу на сучасному етапі є відродження історичної правди, повернення із небуття незаслужено забутих імен наших співвітчизників. Позитивне значення в розгортанні цієї роботи мали Укази Прези-

дента СРСР про реабілітацію незаконно репресованих у період сталінщини, відповідні документи Президії Верховної Ради СРСР та ЦК КПРС. На основі прийнятих документів органами Прокуратури Союзу РСР протягом останніх 2-х років розглянуто 798 213 кримінальних справ і реабілітовано 1 005 014 чоловік.

Активно і цілеспрямовано ведеться робота в цьому напрямку на Полтавщині. З метою координації зусиль радянських органів та громадських організацій при виконкомі Полтавської Ради народних депутатів та Полтавському обласному комітеті Компартії України створені комісії по реабілітації жертв незаконних репресій. Спільно з органами КДБ та прокуратури області на лютий 1991 р. вони переглянули 8 479 справ, відновили добрі імена 9929 незаконно засуджених.

Серед першочергових завдань Комісій — увічнення імен жертв незаконних репресій засобами монументальної пропаганди. Помітною подією в громадському житті області стало відкриття пам'ятного каменя на місці масових поховань жертв репресій в урочищі «Триби» Полтавського району. За рішенням виконкому обласної Ради народних депутатів найближчим часом тут буде споруджено меморіальний комплекс. Кургани Пам'яті і пам'ятні знаки жертвам голодомору 1932—1933 рр. та репресій 1937—1938 рр. відкрито і освячено в селах Очеретувате Семенівського та Скибинці Чорнухинського районів. Жителі с. Старий Іржавець Оржицького району в березовій алеї Пам'яті загиблих у роки Великої Вітчизняної війни земляків насипали символічну могилу уродженцю села М. Г. Зіненку, колишньому секретареві Президії ВУЦВК, засудженому на основі сфальсифікованих звинувачень.

Позитивно оцінюючи подібні ініціативи громадськості, необхідно відзначити, що робота по монументальному увічненню жертв сталінщини тільки починається. Заслуговує на увагу проблема розробки відповідного розділу у програмі спорудження пам'ятників, пам'ятних знаків і меморіальних дощок.

Розв'язанню поставлених завдань значно сприятиме участь викладачів вищих навчальних закладів області у розробці республіканської комплексної теми «Увічнення жертв незаконних репресій 20—40-х і початку 50-х років у контексті дослідження проблем регіональної історії». На першому етапі роботи у відповідності до постанови Секретаріату обкому Компартії України буде підготовлено збірник, який включатиме узагальню-

ючий розділ «Репресії 20—40-х і початку 50-х років на Полтавщині: джерела і наслідки трагедії», а також серію біографічних нарисів. Виконавцями теми вводяться до наукового обігу нові, раніше закриті для широкого кола дослідників документальні матеріали партійного архіву, архівів КДБ УРСР та його управлінь, деяких відомчих архівів.

У тісному взаємозв'язку з розробкою вказаної вище теми слід розглянути роботу по підготовці тому «Полтавська область» Зводу пам'яток історії та культури Української РСР. Обласна редколегія рекомендувала авторському колективові активізувати виявлення меморіальних будинків, місць поховань жертв незаконних репресій, інших пам'яток, пов'язаних з трагічними сторінками вітчизняної історії.

Велику роботу по вшануванню пам'яті жертв незаконних репресій проводять засоби масової інформації області. Традиційними на сторінках газет «Зоря Полтавщини», «Комсомолець Полтавщини» стали рубрики «Історія: уроки правди», «Без ретуші», в яких друкуються документальні нариси про репресованих земляків.

Процесу відновлення історичної правди, об'єктивному висвітленню складних і суперечливих сторінок в історії Полтавщини сприятиме розв'язання практичних завдань, найважливішими серед яких є:

— розширення гласності в діяльності комісій при виконкомі обласної Ради народних депутатів та обкомі Компартії України, залучення до їх роботи широкого громадського активу;

— поповнення експозицій державних та громадських музеїв, висвітлення в них сторінок життя і діяльності жертв сталінських репресій;

— створення обласної Книги Пам'яті жертв сталінщини;

— формування обласного фонду громадських коштів на спорудження пам'ятників та пам'ятних знаків незаконно репресованим землякам.

Г. М. КОВАЛЕНКО, Л. О. ХОМИЧ

ПРО ЗМІНИ ЕКОНОМІКО-ГЕОГРАФІЧНОГО ПОЛОЖЕННЯ м. ПОЛТАВИ

Важливим фактором розвитку міст є їх економіко-географічне положення (ЕГП). Саме особливості ЕГП значною мірою визначали функціональному структуру міста.

У перші століття свого існування Полтава, будучи прикордонним поселенням Переяславського князівства, виконувала переважно військово-оборонні функції. І лише з другої половини XVI—XVII ст., поряд з оборонною, розвивається і функція господарська — торговельно-ремісничa. Цьому сприяло розташування міста на важливому торговельному Муравському шляху (з центру Росії до Криму), а гальмувало — прикордонне положення (спочатку в Литовській і Польській державі, а пізніше — у складі Росії)).

У XVIII ст. — ЕГП міста поступово поліпшується: зникає татарська загроза, державний кордон зміщується на крайній південь України, а потім — за її межі. Полтава все більше втягується у всеросійський ринок. Провідну роль у її розвитку в той час відіграло розташування на перехресті чумацьких шляхів, що сприяло створенню тут значного центру ярмаркової торгівлі. Військова функція міста зникає.

З початку XIX ст. і до 70-х років XIX ст. спостерігається дальше поліпшення ЕГП міста: Полтава стає губернським центром, сюди переводиться з м. Ромен Іллінський ярмарок. Це обумовило зростання торговельно-розподільчої функції міста. Розвиваються також виробнича (ремесла) і невиробнича його функції. В кінці XIX — на початку XX ст. виникає промислова функція, однак вона розвивається повільно.

Суттєво не змінились функції Полтави і в перші пореволюційні десятиліття. До кінця 50-х років порівняно швидко розвивалась лише невиробнича функція міста (наука, освіта, охорона здоров'я).

З початку 60-х років спостерігається певне поліпшення ЕГП Полтави внаслідок прискореного розвитку машинобудування. Це посилило промислову функцію і привело до зростання ролі міста в територіальному поділі праці. Полтава стала вузлом не тільки залізничних, але й автомобільних магістралей. Зросла також роль міста як центру науки і освіти. Вигідне транспортно-географічне положення, розміщення поблизу Харкова (зростання його індустрії обмежено) та індустріальних районів Донбасу і Придніпров'я — основні переваги сучасного економіко-географічного положення Полтави.

СТВОРЕННЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ МУЗЕЇВ

Г. П. БІЛОУС

ПОЛТАВСЬКОМУ КРАЄЗНАВЧОМУ МУЗЕЮ — 100 РОКІВ

Полтавський краєзнавчий музей — один з найстаріших на Україні — було засновано 1891 р. за ініціативою видатного вченого-грунтознавця професора В. В. Докучаєва (1846—1903). У 1890 р. В. В. Докучаєв звернувся до земської управи з пропозицією заснувати в місті музей. Уже в липні 1891 р. почали надходити експонати. В. В. Докучаєв передав з власної колекції 4000 зразків грунтів, 500 зразків гірських порід, 800 аркушів гербарію.

Першим завідуючим музею був М. О. Олеховський (1855—1909). Він і прийняв від знаменитого дослідника грунтів В. В. Докучаєва колекцію, що стала основою зібрання.

У 1906 р. уродженка Полтавської губернії К. М. Скаржинська, власниця Лубенського музею у Круглику, подарувала музею більше 20 тис. експонатів і наукову бібліотеку. Свої багаті колекції східних старожитностей передавав у дар музею протягом 1894—1913 рр. П. П. Бобровський.

У вересні 1891 р. музей розпочав свою роботу в трьох маленьких кімнатах флігеля у дворі земства. Згодом старий будинок розібрали і на його місці почалось будівництво нового приміщення для губернського земства, яке й було передане у 1920 р. під музей. Будинок колишнього земства — нині пам'ятка архітектури всесоюзного значення — споруджувався протягом 1902—1908 рр. Будівля унікальна за своєю архітектурою. Авторові — художнику-архітектору В. Г. Кричевському вдалося створити цілий архітектурний ансамбль, в якому органічно поєднані традиції народного будівництва, поліхромна майоліка, кахлі з українським орнаментом та будівельно-конструкторські форми, характерні для стилю модерн. Художньо-орнаментальні розписи в вестибюлі і центральному залі виконали ві-

домі українські художники С. І. Васильківський, М. С. Самокиш.

У 1921—1924 рр. музей очолював відомий архітектор і організатор музейної справи М. Я. Рудинський (1887—1958 рр.). У різні роки працювали тут: етнограф і археолог І. А. Зарецький, ботанік В. Ф. Ніколаєв, орнітолог М. І. Гавриленко, археолог і мистецтвознавець В. М. Щербаківський, етнограф і мистецтвознавець Н. Х. Онацький, поет М. Г. Фіялндський, археологи О. К. Тахтай, В. О. Грінченко, О. В. Добровольський, краєзнавці Г. О. Сидоренко та М. А. Стан. З музеєм тісно співробітничав великий учений-природолюб В. І. Вернадський (1863—1945 рр.).

До 1941 року музей мав багату експозицію, в його фондах нараховувалось 1179900 експонатів. В роки тимчасової окупації він був пограбований і у вересні 1943 року спалений фашистами. Після звільнення міста в музеї лишилося всього 37193 експонати. Тільки у 1962 році будівля була реставрована і знову засяяла у своїй первісній красі.

Зараз у музеї налічується близько 190 тис. експонатів, які висвітлюють історію Полтавщини від далекого минулого до сьогодення. Це унікальні документи, прапори, цінні археологічні колекції, твори літератури, живопису, скульптури, вироби народних майстрів. Серед народознавчих колекцій — пам'ятки матеріальної і духовної культури стародавнього Єгипту, Греції, Китаю, Японії.

Музей проводить значну видавничу роботу. Серед його видань — збірки наукових праць, путівники, буклети, довідкова література, методичні посібники, каталоги.

Полтавський краєзнавчий музей брав участь у ряді виставок в СРСР і за кордоном (Австрія, Народна Республіка Болгарія, Польська Народна Республіка, Федеративна Республіка Німеччини).

Музей щороку відвідує близько 260 тис. чоловік. Серед них багато гостей з-за кордону.

Полтавський краєзнавчий музей — учасник ВДНГ СРСР, нагороджений Грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

У вересні 1991 року музей відзначає свій сторічний ювілей, до якого планується провести наукову конференцію, оновити експозицію.

М. І. МАЛИЧ

МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ПОЛТАВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ ІМЕНІ В. Г. КОРОЛЕНКА

(Довоєнні роки)

26 грудня 1984 р. на честь 70-річчя вузу відкрито музей історії Полтавського державного педагогічного інституту. У його створенні взяли участь ректорат, декани, завідуючі кафедрами, викладачі, студенти, в тому числі автор цих тез.

Перший стенд музейної експозиції присвячений історії виникнення і перших років діяльності учительського інституту, який був відкритий 1 липня 1914 р. Тоді на першому курсі навчалося 26 студентів і працювало 6 викладачів.

Основним змістом другого стенду є тема «Великий Жовтень і народна освіта». Значна частина цього стенду присвячена навчанню в інституті А. С. Макаренка і оцінки його діяльності Максимом Горьким.

У своєму розвитку педагогічний інститут пройшов кілька етапів. У 1918 році паралельно з учительським інститутом було створено історико-філологічний факультет. У травні — червні 1919 р. учительський інститут було реорганізовано в педагогічний.

Матеріали третього стенду відображають діяльність Полтавського інституту народної освіти — ІНО (1921—1930). Останній виник у квітні 1921 р. на основі об'єднання педагогічного інституту та історико-філологічного факультету. На стенді експонуються фотографії будинків, в яких розміщувався ІНО, ректорів, проректорів, викладачів. Дається характеристика навчальної роботи. У 1929 році при ІНО було створено робітфак. На той час в ІНО навчався 821 студент та працювало 46 викладачів. На стенді відображена діяльність партійної, комсомольської та інших громадських організацій. Партійний осередок інституту засновано у 1921 р., а комсомольську організацію — у квітні 1925 р. У 1925—1930 рр. вийшло п'ять випусків «Записок Полтавського ІНО» і п'ять номерів студентського журналу «Іновець», які відображають наукову дослідну роботу викладачів і студентів.

Четвертий стенд присвячений творчості та громадській діяльності українського радянського композитора і педагога В. М. Верховинця.

V стенд ознайомлює з новим етапом розвитку інституту. В 1930 р. на базі ІНО виник інститут соціального виховання, а в серпні 1933 року ІСВ стає педагогічним інститутом. В інституті були фізико-математичний, природничо-географічний, історичний, філологічний факультети та дошкільний відділ. У 1931—1932 рр. при інституті відкривається заочне відділення. Тоді ж при кафедрах педагогіки, а в 1933 р. — української, російської і зарубіжної літератури, засновується аспірантура. Її закінчило 8 випускників. У 1938 р. при педінституті було відкрито учительський інститут.

VI стенд висвітлює навчально-виховну роботу, діяльність партійної, комсомольської, громадських організацій інституту останнього десятиріччя перед війною. З 1931 по 1941 рр. інститут закінчило 1010 чоловік стаціонару і 1050 чол. заочного відділення. У 1941 р. в інституті навчалося відповідно 1500 і 1400 студентів. На стенді представлені фото секретарів партійної і комсомольської організацій, активістів інституту.

В передвоєнні роки велика увага приділялась оборонно-масовій і спортивній роботі. На стенді експонуються фотографії занять студентів з різних видів спорту. Документи засвідчують і урочисте відзначення в інституті ювілею видатних письменників та проведення зустрічей з письменниками П. Г. Тичиною, М. Бажаном, П. Антокольським, Новиковим-Прибоєм та іншими.

VII стенд присвячений художній самодіяльності. На VIII стенді показані вчені, заслужені вчителі шкіл УРСР, громадські діячі — випускники інституту. Найвидатнішим з них був Герой Соціалістичної Праці Василь Олександрович Сухомлинський. Він закінчив Полтавський педагогічний інститут у 1938 р. Його листи, фото, особисті речі є унікальними експонатами музею.

Ознайомлення молоді з історією виникнення і діяльності інституту в довоєнні роки сприяє формуванню глибоких патріотичних почуттів, вихованню поваги до рідного краю, прищеплює любов до Батьківщини.

А. В. БОНДАРЧУК, Т. В. ЗАШТОВТ,
В. В. ВАЖАН

ІСТОРІЯ ВУЗУ — НАША СКАРБНИЦЯ

При Полтавському медичному стоматологічному інституті з 1987 р. функціонує музей історії вузу, який відображає розвиток медицини на Полтавщині, починаючи з сивої давнини. В музеї зібрано експонати про самобутній характер вітчизняної народної медицини, діяльність видатних учених країни на Полтавщині, вчених-земляків, чия наукова творчість пройшла за межами Полтавщини, а також про турботу видатних письменників І. П. Котляревського та В. Г. Короленка про розвиток медицини на Полтавщині.

Велика частина експозицій присвячена періоду організації інституту, його становленню, роботі в перші роки Радянської влади, харківському періоду діяльності. Зокрема увага приділяється організатору одонтологічного факультету інституту та стоматологічної освіти на Україні Ю. М. Гофунгу, почесному члену міжнародної асоціації стоматологів М. Б. Фабриканту. Експонуються також матеріали про завідуючого кафедрою анатомії, засновника анатомічного музею інституту, першого з лікарів, нагородженого орденом Леніна за роботи по бальзамуванню тіла вождя, лауреата Ленінської премії, заслуженого професора СРСР, академіка АН УРСР В. П. Воробйова.

Привертає увагу експозиція про роботу співробітників інституту та його випускників у роки Великої Вітчизняної війни.

З 1967 року почався полтавський період діяльності медичного стоматологічного інституту. Документи і матеріали засвідчують значні досягнення інституту в навчальному процесі, в методичній, науковій та виховній роботі, говорять про зміцнення його матеріальної бази, успіхи у громадській роботі, спорті, художній самодіяльності.

Музей історії інституту майстерно оформлений у художньому плані. В натуральному вигляді представлено кабінет лікаря-стоматолога 20-х років нашого століття. Перев'язочний пункт медсанбату та медичний вагон, що теж експонуються такими, якими вони були, допомагають уявити працю медиків у військово-польових умовах років Великої Вітчизняної війни.

Оригінальні музейні експонати доповнюються рядом макетів, а саме: Більського городища — стоянки первісних людей

з чітким позначенням місць водозабору та скидання відходів, макетом хати знахарки (період феодалізму) з відповідними її обладнаннями та запасами лікарських рослин, глиняного посуду; макетом першої земської лікарні, збудованої на особисті збереження лікаря І. Д. Тишевського, макетом сучасної навчальної кімнати кафедри оперативної хірургії, виїзного стоматологічного кабінету.

Виконані олійними фарбами картини розповідають про скіфів, лікування знахаря, надання медичної допомоги пораненим російським та шведським воїнам після Полтавської битви.

Експонатами музею є бюсти батька медицини Гіппократа, найвидатнішого вітчизняного хірурга другої пол. XIX ст. М. В. Скліфосовського, життя якого протягом 33 років пов'язане з Полтавщиною, заслуженого професора В. П. Воробйова.

В оздобленні музею використовуються барельєфи та горельєфи. Історичні документи, медичні інструменти, інші матеріали музею яскраво і переконливо розповідають про минуле та сучасне Полтавщини, дозволяють оцінити проблеми медицини. Вони служать справі не лише професійного, але й морального, громадського та ідейного виховання. Тому двері музею широко відчинені для студентів, працівників інституту, учнів шкіл і ПТУ, гостей міста.

М. В. ГОЛОВКО

З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ГРОМАДСЬКИХ МУЗЕЇВ НА ПОЛТАВЩИНІ

Відомо, що у духовному житті людей музейні заклади відіграють помітну роль. Вони не лише зберігають матеріальні пам'ятки чи документи про минуле країни, області, міста, села, але й відображають процес історичного розвитку суспільства, його якісні зміни, історію боротьби трудящих за краще майбутнє, їх героїзм і самовідданість. Музеї відчутно впливають на патріотичне та інтернаціональне виховання людей, особливо молоді. Вони формують гуманізм, повагу до історичного минулого, глибоку шану до революційних, бойових і трудових традицій народу в цілому і своїх земляків зокрема.

Ідея створення громадських музеїв на Полтавщині виникла давно. Починалася ця справа з краєзнавчих гуртків у школах.

Наприкінці 40-х — на початку 50-х років перші громадські музеї було відкрито в селах Вовчик Лубенського, Нова Аврамівка Хорольського, Великі Сорочинці і Хомутець Миргородського районів. З'явилося декілька музейних кімнат і в інших районах. Масове створення громадських музеїв в області розгорнулося після прийняття у лютому 1964 р. постанови бюро Полтавського обкому партії «Про створення до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції музеїв і музейних кімнат у кожному колгоспі».

Музеї почали діяти не лише в колгоспах, радгоспах, а й на промислових підприємствах, в організаціях і навчальних закладах.

У час підготовки до відзначення 50-річчя заснування Полтавського сільськогосподарського інституту (1920 р.) було створено і його музей, який зараз перебудовується, розширюється його площа, поповнюється новими експозиціями.

До 50-річчя Великого Жовтня на Полтавщині вже діяло понад 400 громадських музеїв. На їх базі неодноразово проводились всесоюзні і республіканські наради і семінари. Тепер в області нараховується близько 500 таких музеїв. З них близько 30 мають звання народних і понад 60 музеїв відмінної роботи.

Полтавщина за кількістю громадських музеїв займає перше місце у країні.

Критично оцінюючи досягнення музейного будівництва області, слід сказати, що за останні десятиріччя в музейній справі був виразний спад. Особливо це стосується так званих років «застою», коли увага до громадських музеїв, як і до всієї культури, була значно послаблена. Зараз, коли наша країна здійснює пошук нових шляхів свого розвитку, помітні зміни відбуваються і у сфері культури. Гостро засуджено шкідливий «залишковий» принцип, який діяв у «застійні» роки в галузі освіти, культури, науки.

В музеях зараз переглядаються тематико-експозиційні плани, оформлення, періодизація історії. Музеї поповнюються новими документами, які тривалий час були заборонені, висвітлюються нові сторінки вітчизняної історії.

Створені широкою громадськістю в складні роки нашого розвитку, музеї тим не менше пропагують усе те цінне, що накопичила історія, всіма формами і методами своєї роботи сприяють процесу перебудови, виховують у людей переконаність у то-

му, що повороту до минулого чи зупинки в нашому розвитку не буде.

Зважаючи на велике пізнавальне і виховне значення музеїв, усі громадські організації, трудові колективи, жителі області повинні не лише зберігати, але й примножувати музейну справу Полтавщини.

Л. А. БОРТНИК, В. О. КОРНІЛОВА

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ШКІЛЬНИХ МУЗЕЇВ У 1970—1980 рр. НА УКРАЇНІ

В УРСР діє широка мережа шкільних музеїв: бойової та трудової слави, ленінських, історико-краєзнавчих. Їхня діяльність спрямована на поліпшення ідейно-політичного виховання, розширення знань учнів про природу та історію рідного краю.

У 1974 р. секретаріатом ЦК ВЛКСМ і колегією Міністерства освіти СРСР було затверджено «Положення про шкільний музей». Це відіграло значну роль у створенні різноманітних шкільних музеїв. Починається їх кількісне і якісне зростання та упорядкування. Але необхідно відзначити, що в літературі та архівах маються суперечливі дані щодо кількості шкільних музеїв. Нерідко допускається поверховий підхід до визначення кількості їх, тому що в окремих випадках музеями вважаються кімнати, зали. Та, згідно з інформацією ЦК ЛКСМУ (листопад 1974 р.) при школах і позашкільних закладах республіки було створено 17757 ленінських музеїв, 3768 історико-краєзнавчих, 7951 музей бойової, піонерської та комсомольської слави. Не зовсім точні дані наведені і в матеріалах IV з'їзду вчителів України, де вказується, що в школах республіки в 1977 р. діяло 8 тис. музеїв бойової та трудової слави, близько 4 тис. краєзнавчих.

На наш погляд більш точні дані знаходяться в архіві Міністерства освіти УРСР, за якими кількість музеїв у досліджуваний період дещо збільшилась: якщо в 1970/1971 н. р. в школах республіки їх налічувалось 2571, в т. ч. 1589 ленінських, 982 історико-краєзнавчих, то в 1980 р. — 4981, з них: 1858 музеїв В. І. Леніна, 1462 — історико-краєзнавчих. Крім того, майже в кожній середній і восьмирічній школах були створені

кімнати і зали В. І. Леніна, бойової та трудової слави. У 1978—1980 рр. з метою покращення пошукової, дослідницької, експозиційної та масової роботи, наведення порядку в обліку музею, визначення кращих з них в республіці була проведена паспортизація і огляд роботи шкільних музеїв різних профілів.

Досвід показує, що багато шкільних музеїв, особливо сільських і селещних, виступають не просто навчальними закладами, а стають культурно-масовими і пропагандистськими центрами населених пунктів. Так, наприклад, історико-краєзнавчий музей ім. Олекси Бурканюка Ясинської середньої школи Рахівського району Закарпатської області містить багатий матеріал про історію революційного руху на Закарпатті, має унікальні експонати. Він став гордістю села, а експедиційний загін Ясинської школи за 10 років встановив 450 імен воїнів, які загинули в Ясинських горах.

У Києві було створено понад 110 шкільних музеїв бойової слави, такі як «Комуністичне Поділля» (СШ № 195), «Історія Червонопрапорного Північного Флоту» (СШ № 95), «Партизани України» (СШ № 131), «Історія 40-ї Армії» (СШ № 91), «Перемога або смерть» (СШ № 47) та інші. У музеї бойової слави школи № 2 зібрано близько 2 тис. експонатів, а в музеї ім. піонера-героя Казика Гапоненко (СШ № 110) — 700.

Слід відзначити, що в діяльності шкільних музеїв у 1970—1980 рр. мали місце і окремі недоліки, такі як формалізм у проведенні деяких заходів, некомпетентність керівників шкіл та музеїв у питаннях добору і зберігання експонатів, нераціональний вибір профілю музею тощо.

Визначення шкільних музеїв як ланки ідейно-політичного виховання учнів, їх велечезної ролі в дослідженні та збереженні пам'яток минулого — це шлях до вирішення навчально-виховних проблем школи по-новому.

ПИТАННЯ РОЗВИТКУ ОСВІТИ ТА МЕТОДИЧНІ ПРОБЛЕМИ КРАЄЗНАВСТВА

П. М. ДЕНИСОВЕЦЬ

З ІСТОРІЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ У XVIII ст.

Основними ланками в розвитку середньої освіти на Лівобережжі у XVIII ст. були колегіуми і семінарії. Поряд зі створенням Чернігівського (1700 р.) і Харківського (1727 р.) колегіумів, духовної семінарії у Переяславі (1738 р.) нова духовна семінарія відкрилася у Полтаві (1780 р.).

Підготовчим етапом у створенні семінарії було заснування у 1777 р. архієпископом словенським і херсонським Євгенієм невеличкої школи при Полтавському Хрестовоздвиженському монастирі для підготовки хлопчиків до церковного співу. Спочатку було прийнято 10 хлопчиків, які уже вміли читати і писати. Вони проходили початковий курс навчання латинської мови, катехізису, арифметики, географії та історії. Щоб збільшити число учнів, консисторія розіслала по єпархії наказ: підготувати списки дітей віком від 8 до 14 років, не хворих, які уміють читати і писати російською мовою. Хлопчиків, котрі мали хороший голос, пропонувалося відряджати до школи терміново. Хоч училище спочатку передбачалося для дітей духовенства, проте фактично мало загальностановий характер. Архієпископ також звернувся з проханням до Синоду відкрити у Полтаві семінарію, а до Кирила Розумовського пожертвувати для семінарії належний колишньому гетьману будинок біля Спаської церкви, який потребував значного ремонту. Гетьман дав згоду, але ремонт через обмеженість коштів тривав понад рік.

Не діждавшись дозволу Сенату, архієпископ оголошує про відкриття 27 листопада 1778 р. тимчасового училища, куди й перевели учнів з монастирської школи. Інспектором школи був призначений грек Никифор Фестока (ієромонах) — «муж равно

и честностью нравов и превосходным учением нарочитый». Він прибув з м. Ясси у 1776 р. Під його керівництвом навчання проводилося за широкою програмою.

Нові умови склалися для школи в 1779 р. Цьому сприяло посвячення Феотоки в сан архієпископа і рішення Катерини II щорічно видавати для створюваної семінарії по 2000 крб., хоч ця сума явно не задовольняла усіх потреб. Великі труднощі були з забезпеченням семінарії викладачами та набором учнів. У зв'язку з цим чималий інтерес становить звернення нового архієпископа до духовенства про необхідність підготовки освічених священиків, які б добре засвоїли догмати християнства і були «судиею, исправителем и путеводителем» пастви. Він також попереджував, що надалі без відповідної освіти не будуть призначатися священики і диякони. Тут же повідомлялося: учбовий заклад створюється для дітей «всякого звання».

Урочисте відкриття семінарії відбулося у 1780 р. Програма цього закладу була розширена за рахунок вивчення грецької, французької і німецької мов, математики та малювання. У кінці 1783 р. відкривається філософський клас, а 21 січня 1786 р. — з великою пишністю богословський. Унаслідок цього Полтавська семінарія (вона ще називалася Катеринославсько-Полтавською) за рівнем навчання дещо наблизилася до тодішніх колегіумів. У 1790 р. тут здобували освіту 292 особи, з них 76 не були вихідцями з духовенства. На таку кількість учнів семінарія мала лише 9 викладачів (із них 7 українців, 1 угорець і 1 виходець із Семиграддя), серед яких переважали вихованці Київської академії та Харківського колегіуму.

Випускники семінарії поповнювали ряди духовенства не лише Полтавщини, а й Півдня (Павлоград, Тирасполь, Сімферополь). Чимало колишніх семінаристів займали згодом високі урядові посади. Відмінно навчалися майбутні письменники М. Гнєдич, І. Мартинов, І. Котляревський (1780—1789 рр.). Останній не закінчив семінарії, можливо це зв'язано з небажанням його зайняти церковну посаду.

У зв'язку з заселенням південних районів України єпархія з Полтави разом із семінарією переводиться у 1797 р. до Новомиргорода, а в кінці 1803 р. — до Катеринослава.

Н. Я. ЦЕХМІСТРО

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЗВИТОК НАРОДНОЇ ОСВІТИ НА ПОЛТАВЩИНІ (XVIII — поч. XIX ст.)

У дореволюційній літературі була поширена думка, що ідея створення парафіяльних училищ визріла лише на початку XIX ст., і в цьому начебто проявилася турбота уряду про розвиток освіти, але на Україні парафіяльні училища існували ще в XVII—XVIII ст. Так, уже в середині XVIII ст. нараховувалося 866 парафіяльних училищ, з них у Лубенському полку — 172, Переяславському —119, Полтавському — 98, Прилуцькому — 69, Миргородському — 37. Майже в кожній сільській чи міській парафії була школа, хоча ні уряд, ні єпархіальна влада не займалися їх створенням. Парафіяльні училища існували при церквах, але організовувало їх населення, яке громадою обирало дячка чи навіть особу, що не мала духовного звання. За певну плату грішми або хлібом такий учитель навчав дітей. Викладання починалося з букваря, потім вивчалися часослов і псалтир.

Існування парафіяльних училищ на Україні стало можливим завдяки свободі пересування та особливому порядку заміщення церковних посад на основі вибору і договору між церковнослужителем та парафіянами. Поширення феодально-кріпосницьких відносин привело до поступового занепаду і ліквідації цих шкіл. Особливо негативний вплив на розвиток народної освіти на Україні мали ревізія 1782 року, указ від 3 травня 1783 року про закріпачення селян на Україні та введення в 1786 р. церковних штатів. Серед дячків, котрі навчали дітей, виявилося багато заштатних, які спеціальним указаом Катерини II були відправлені на військову службу. Це привело до того, що в 1803 р. в Полтавській губернії залишилося всього 87 шкіл, в яких навчалося 738 учнів.

На початку XIX ст. на Україні постало питання не про відкриття парафіяльних училищ, а про їх відродження. Вирішення цієї проблеми взяло на себе створенее в 1802 р. Міністерство народної освіти. Уже в наступному році було видано Положення про організацію навчальних закладів, у якому передбачалося формування єдиної системи освіти на основі чотирьох типів шкіл: парафіяльних та повітових училищ, гімназій і університетів. Уряд намагався широко рекламувати свою діяльність щодо

розвитку освіти. Планувалося організувати парафіяльні школи у селах. У державних селах нагляд за ними здійснювало парафіяльне духовенство, а в поміщицьких — самі власники. Малоросійський генерал-губернатор О. Б. Куракін, виконуючи настанови уряду, в 1805 р. звернувся до полтавського та чернігівського дворянства з пропозицією влаштувати школи у поміщицьких маєтках. Але більшість із повітових предводителів дворянства навіть не відгукнулися на це, вважаючи освіту кріпаків не тільки зайвою, а й небезпечною. Відомий лише один факт організації початкової школи поміщицею Н. Чепіною у с. Чепуркове Пирятинського повіту. В 1799 р. вона відправила двох кріпаків до Чернігівського повітового училища з метою підготовки їх до вчителювання у своїй школі. У 1805 р. в цій школі навчалося 23 учні.

У зв'язку з відсутністю кваліфікованих учителів виникла потреба звернутися до духовенства. Але полтавський єпископ Сільвестр визнав обтяжливим для парафіяльного духовенства залучення його до влаштування шкіл і особливо до викладання в них, хоча у полтавській єпархії нараховувалося 769 священослужителів. Духовенство поставилося до вчителювання у школах як до справи сторонньої, такої, що заважає не тільки духовній, а й господарській діяльності.

У 1807 р. полтавською казенною палатою складено проект організації парафіяльних училищ у губернії, де передбачалося влаштування 589 шкіл. Утопічність цього проекту виявилася з самого початку, оскільки він не передбачав державного фінансування училищ, не враховував відсутності учительських кадрів. Розрахунки на опікування та благодійність поміщиків, безкорисливу роботу духовенства не виправдалися.

Таким чином, урядова політика, яка привела до оформлення системи кріпосного права на Україні, одночасно нанесла удар і по справі розвитку народної освіти, що проявилося в занепаді і ліквідації парафіяльних училищ. Спроби відродити училища на початку XIX ст. були безуспішними, оскільки не враховували соціально-економічних умов розвитку країни, не мали фінансової підтримки уряду, а базувалися на невизначених філантропічних побажаннях, які не знаходили відгуку серед представників пануючого класу та духовенства.

В. В. КУЗІН

ІЗ ІСТОРІЇ ПОЛТАВСЬКОЇ І-ої ЧОЛОВІЧОЇ ГІМНАЗІЇ

Першою і протягом довгого часу єдиною гімназією на Полтавщині була Полтавська І-а чоловіча гімназія, яка пройшла довгий і складний час формування й організаційно-структурних змін. 2 класи її були урочисто відкриті 2 лютого 1808 р. Спочатку тут навчалися учні головного Полтавського народного училища, які успішно склали вступні іспити. До першого класу вступило 18 учнів, до другого — 12. У 1812—1813 навчальному році кількість учнів збільшилась до 113, в гімназії було повних 4 класи.

Навчання в Полтавській гімназії продовжувалося 4 роки і починалось з тих предметів, які викладалися в повітових школах. На кожен курс відводилося в усіх класах 30 годин на тиждень. Навчання відбувалось двічі на день — до полудня і після полудня. До курсу гімназії входило 16 предметів, зокрема філоссфія та політична економія. Гімназія готувала вчителів для повітових, парафіяльних та інших шкіл. Навчальний рік тут, як і в повітових училищах, продовжувався до кінця травня, у червні складали іспити, а липень був призначений для канікул.

Першими вчителями гімназії були Г. Д. Огнєв, він же і перший директор, Ф. І. Єфремов, О. С. Рожественський, П. Сочава. П. Ф. Тиссаревський, С. В. Вельцин.

До 1814 р. в гімназії журнали (книги) відвідування та успішності не велися. Вони були запроваджені з 1814 р. Учні, які мали найкращу успішність, призначались аудиторами. До приходу вчителів вони опитували доручених їм учнів і виставляли в журнал оцінки, за що матеріально і морально заохочувались. У всіх класах дві передні лави мали інший колір, ніж останні. На них установлювались таблички-дощечки з написом: «Відмінні», «Найстаранніші». У пансіонах і спільних квартирах таким учням подавались на стіл додаткові страви. У церкві вони перебували окремо від інших. Про таких дітей повідомляли попечителю в Київський учбовий округ. Учні, які успішно закінчували гімназію, одержували чин XIV класу при вступі на цивільну службу.

У 1931 р. на підставі нового статуту (1828 р.) Полтавську гімназію реорганізовано із чотирикласної в семикласну. Більше

уваги зверталось на вивчення мов, в т. ч. грецької, яка раніше не викладалась, та математики. Удвічі збільшилась зарплата педагогічному складу гімназії. На річне утримання гімназії виділялася сума у розмірі 22400 крб. Крім штатних вчителів, гімназія могла утримувати викладачів танців, музики, гімнастики. За бажанням батьків в 1832 р. відкрито клас танців (15 учнів), а в 1834 р. — музичний клас. У 1834 р. була введена форма одягу для гімназистів.

За 20 років — з 1831 по 1850 — в Полтавській 1-й чоловічій гімназії освіту здобули 296 учнів. Із стін гімназії вийшли майбутні вчені, письменники, критики: М. В. Остроградський — один з творців російської математичної науки, академік Петербурзької АН та декількох іноземних академій; І. Ф. Павловський — відомий історик, літературознавець і архівіст; М. П. Драгоманов — історик, етнограф, фольклорист, критик і публіцист; В. О. Бучневич — учений, історик; М. П. Старицький — поет, драматург, театральний і культурно-громадський діяч та багато інших, імена яких відомі не тільки в нашій країні, але й за її межами.

Т. П. ПУСТОВІТ

ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНІ ШКОЛИ НА ПОЛТАВЩИНІ

Ці школи в дореволюційній Росії отримали таку назву відповідно до статуту 1884 р. Підпорядковувалися вони парафіяльним училищним радам, місцевим органам училищної ради, Синоду, займаючи значне місце серед інших типів початкових шкіл (земських, міністерських, фабричних, недільних). У кількісному відношенні церковнопарафіяльні школи поступалися лише земським. Ось як зростала їх кількість по губернії з кінця XIX ст. На 1887 р. шкіл у віданні Полтавської єпархії було 190 (учнів 5870), у 1895 р. — 339 (12496), на кінець 1916 р. — 961 (56656). Найбільше таких шкіл було у Кобеляцькому (110), Костянтиноградському (79) та Кременчуцькому (75) повітах (1916 р.).

Кількість учнів у школі в середньому по губернії становила 29—35 чол. Це дещо менше, ніж в інших початкових школах. Умови для навчання були важкі, школи містилися в селянських

хатах, церковних сторожках, волосних правліннях. Не вистачало підручників, літератури для вчителів і учнів.

Полтавська єпархія виділяла кошти на освіту, але вони були вкрай обмежені. Так, у 1895 р. було асигновано 84847 крб., що в середньому припадало на школу 250 крб., а на учня — менше 7 крб. У 1916 р. вже було виділено 295550 крб., але і цієї суми не вистачало для всіх потреб шкіл. До того ж досить значна кількість дітей (124 тис. на 1907 р.) не могла навчатись у школах через їх відсутність або незначну кількість місць. Оскільки школи діяли при парафіях, учні залучалися до виконання церковних обрядів. До деякої міри це виявлялося в послушенстві учнів та їх поведінці в позитивному плані, що й відзначали інспектори. Не можна не сказати і про музичне виховання дітей. Невеликі учнівські хори на уроках церковного співу при наявності підготовлених учителів виконували, крім обов'язкової програми, твори Д. С. Бортнянського, М. Д. Леонтовича, М. В. Лисенка. В учнів поступово формувався естетичний смак і певною мірою музична культура.

Читання та співи дітей у церквах задовольняли більшість неосвічених батьків. Повага та авторитет до вчителя (школи) з боку сільського населення нерідко залежали від того, як співають та читають діти під час служіння.

Незважаючи на те, що у школах парафіяльного відомства акценти були зміщені в духовному напрямку, зв'язок з реальним життям при цьому існував. Єпархіальні училищні ради намагалися врахувати особливості тієї чи іншої місцевості, виходили з нарсдних потреб. Так, поряд з головними дисциплінами (закон божий, церковнослов'янське читання, церковні співи, арифметика) викладалися столярна, теслярська і ковальська справи (для хлопців), рукоділля (для дівчат).

Разом з тим ці школи мали багато проблем і недоліків. Серед головних — надзвичайно слабка матеріальна база, консервативніша, ніж у земських школах, методика викладання, досить одноманітний склад вчителів. Більшість учителів становили священики, дячки та семінаристи, іноді грамотні селяни. Для найменш підготовлених єпархія 3—4 рази на рік проводила навчання на підготовчих курсах. Наприклад, у 1898 р. курси вчителів були в с. Піщах Лохвицького повіту, с. Малій Перещепині Костянтиноградського повіту та с. Лютенці Гадяцького повіту. Наступного року курси працювали в Лубнах, Миргороді,

Градизьку. Як зазначали самі вчителі, такі курси були «куском насущного хлеба и каплей живой воды, в которых они так нуждались».

Лише в окремих місцевостях вдавалося організувати безплатну парафіяльну школу. Так, у Кременчуцькому, Переяславському та Прилуцькому повітах навчання було безкоштовним. В інших 12 повітах батьки сплачували від 30 коп. до 3 крб. (залежно від місцевості та достатку).

Незважаючи на недоліки і труднощі в організації навчання, церковнопарафіяльні школи давали елементарну початкову освіту тисячам дітей, залучили їх до сприймання азів культури.

І. І. ДІПТАН

З ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛТАВСЬКОЇ «ЛІГИ ПОРЯТУНКУ ДІТЕЙ»

Восени 1918 р, в умовах німецько-австрійської окупації і гетьманщини в Полтаві з ініціативи письменника-гуманіста В. Г. Короленка була створена «Ліга порятунку дітей» — благодійна організація переважно місцевої демократичної інтелігенції. Не виключено, що діяльність «Ліги» стала поштовхом до заснування надзвичайних державних органів охорони дитинства. Зокрема, в листопаді 1918 р. В. Г. Короленко звернувся до Х. Г. Раковського з проханням порушити в Москві питання про доцільність захисту дітей в загальнодержавному масштабі. 27 січня 1919 р. Х. Г. Раковський повідомив письменника, що пропозиція «Ліги» схвально зустрінута В. І. Леніним. Згодом, 4 лютого в Росії, а 10 березня на Україні, були організовані республіканські ради захисту дітей, з якими «Ліга» підтримувала найтісніші стосунки.

Статут «Ліги» був затверджений 29 січня 1919 р. В ньому зазначалося, що товариство ставить собі за мету: а) порятунок дітей від голоду; б) сприяння їх фізичному, розумовому і моральному вихованню; в) турботу про покинутих і безпритульних дітей; г) розробку питань правового і соціального захисту дітей. Для реалізації перелічених завдань «Ліга» відкривала притулки, ясла, дитсадки, санаторії і колонії.

Члени товариства поділялися на дійсних (в лютому 1920 р. їх було 191) та співробітників. Дійсні члени сплачували внески

в сумі 10 крб. на рік, а співробітники сприяли товариству особистою працею. Крім того, фінанси «Ліги» поповнювались за рахунок пожертвувань з боку громадських організацій, окремих осіб, епізодичних урядових дотацій. На чолі «Ліги» стояло правління (рада уповноважених) в складі 7 членів та 3 кандидатів, які з свого середовища обирали голову, його заступника, скарбника та секретаря.

Хоча в статуті вказувалося, що районом діяльності «Ліги» є Україна, фактично її робота вийшла за межі республіки. Навесні—влітку 1919 р. «Ліга» взяла активну участь в інтернаціоналістській акції Всеукраїнської Ради захисту дітей по оздоровленню дітей з голодуючих промислових центрів Росії. Понад 9 тис. маленьких пітерців і москвичів знайшли притулок на Полтавщині. Під час наступу денікінців близько 7 тис. дітей, яких не вдалося реевакуювати, було передано під опіку «Ліги». Відступаючи, місцева Радянська влада залишила на їх утримання 2 млн. грошових знаків, що в час окупації повністю обезцінилися (все ж ці кошти стали причиною грабіжницького нападу на родину В. Г. Короленка). Завдяки наполегливим зусиллям письменника і очолюваного ним товариства діти були збережені, незважаючи на «вихор влад», що пронісся над Полтавою.

У грудні 1919 р. за пропозицією В. Г. Короленка в с. Трипи під Полтавою було відкрито сільськогосподарську колонію для безпритульників, яка тривалий час перебувала на утриманні «Ліги». У відданні товариства знаходилися швейна та іграшкова майстерні, притулки. Члени організації проводили агітаційну роботу по залученню громадськості до потреб бездоглядного і нужденного дитинства.

З відновленням Радянської влади на Україні основну турботу по охороні дитинства взяли на себе відповідні державні органи, і все ж у голодні 1921—1922 рр. «Ліга» активно сприяла їм у боротьбі з дитячим голодом. Саме через неї Американська організація допомоги (АРА) і Міжнародне товариство допомоги дітям організовували постачання дітей продпайками, медикаментами, одягом. У наступні роки «Ліга» продовжувала добродійництво. Та починаючи з середини 20-х рр., коли на Полтавщині, як і в цілому по республіці, зміцнюються осередки «Друзів дітей», її роль стає все менш помітною, а з 1928 р. про її діяльність немає відомостей.

Р. Л. ГАВРИШ

ШКІЛЬНЕ БУДІВНИЦТВО НА ПОЛТАВЩИНІ в 20—30 рр.

У Політичному заповіті В. І. Ленін виділив культурну революцію як одне з головних завдань соціалістичного будівництва в країні. Ідея широких глибинних демократичних перетворень у духовному житті вимагала на першому етапі «постійної чорнової роботи» по ліквідації неписьменності населення, організації загального навчання дітей.

У Полтавській губернії в 1920 р. грамотність серед дітей шкільного віку становила 45,8%. Повна ліквідація неписьменності могла бути здійснена лише в умовах введення обов'язкової загальної освіти. Ще в січні—квітні 1919 року РНК УСРР видала декрети про школу, де проголошувалися основні принципи радянської системи освіти і виховання: відокремлення школи від церкви, введення спільного навчання хлопчиків і дівчаток, доступність, безплатність і обов'язковість шкільної освіти.

Розруха народного господарства після громадянської війни тяжко відбилася на шкільному будівництві. Кількість шкіл з 2809 у 1917 р. скоротилася до 1930 у 1924 р., тобто на 1/3, погіршилось їх матеріальне становище. Ускладнилося становище з підручниками і літературою: в 1919 р. в середньому на одну школу припадало 1118 книг для учнів і 87 книг для вчителів, а в 1925/1926 навчальному році — 121 підручник і 22 посібники для вчителів. Школа відчувала гостру нестачу підготовлених до роботи вчителів, особливо з вищою освітою. Так, у 1926/27 навчальному році вищу мали 11,5% вчителів, середню — 78,5%, початкову — 10%. У зв'язку з цим проводилась робота по залученню дореволюційного вчительства. В 20-ті роки в Милорадівській школі працював учителем і виконував громадську роботу С. В. Дениско, який склав іспит на звання вчителя ще в 1878 р.

Поліпшення економічного становища країни дало можливість у кінці відбудовного періоду поставити на практичну основу питання про введення обов'язкової початкової освіти дітей шкільного віку. В липні 1924 р. ВУЦВК та РНК УСРР прийняли спільну постанову про введення в республіці протягом 6 років загального 4-річного навчання дітей 8—11 років.

15 грудня 1927 р. на Україні був проведений перший шкільний перепис, який показав, що в республіці зросли темпи

розвитку шкільної мережі. В Полтавському окрузі працювали 2172 трудові і 55 семирічних шкіл, в них кількість учнів збільшилась до 279827 чоловік. Ішов процес утворення національних шкіл. У 37 із 42 профшкіл Полтавщини навчання проводилось українською мовою, в 4-х — російською, в одній — єврейською. В 1927/28 навчальному році 19 шкіл навчали дітей національних меншостей рідною мовою: російською, єврейською, німецькою. Але шкільна освіта охоплювала тільки 70% дітей.

У 1930 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову про введення обов'язкового загального навчання на Україні, яка передбачала охоплення школою всіх дітей і підлітків від 8 до 15 років. У 1932/33 навчальному році в Полтавському окрузі було 1864 загальноосвітні школи, з них 1090 (59,1%) початкових, 753 (40%) неповносередніх, 16 (0,69%) середніх шкіл, в яких навчалося 371615 учнів.

XVIII з'їзд ВКП(б) поставив завдання — здійснити загальну освіту в місті і завершити 7-річну освіту на селі. Таким чином, за роки передвоєнних п'ятирічок значно розширилась мережа неповносередніх і середніх шкіл. Якщо в першій п'ятирічці переважним типом навчальних закладів були початкові школи, які становили в 1927/28 навчальному році 88,7% від загальної кількості шкіл, то на кінець другої п'ятирічки кількість неповних середніх шкіл збільшилась до 33,3%, а середніх — до 10,5%. В роки третьої п'ятирічки переважали неповні середні (37,6%) і середні (16,3%) школи. Мережа початкових шкіл згортається до 46,1%. В 1939/40 навчальному році в Полтавській області було 1742 школи, з них 915 неповних середніх і середніх шкіл, в яких 14143 вчителі навчали 325639 учнів.

Т. П. ДЕМИДЕНКО, Л. І. ГОЖЕНКО

ДО ПИТАННЯ ПРО ПЕРЕБУДОВУ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ НА ПОЛТАВЩИНІ

Відповідно до Концепції середньої загальноосвітньої національної школи України головними напрямами її оновлення є реалізація в навчанні та вихованні ідеї народності, демократизація всіх сторін шкільного життя, індивідуалізація навчально-виховного процесу, диференціація як варіативність його змісту, форм і методів. Певні кроки у цьому плані робить цивільна освіта

в Полтавській області. Відбувається дальше зростання мережі загальноосвітніх шкіл: з 1986 до 1989 рр. щорічно ставали до ладу за рахунок усіх джерел фінансування середні школи відповідно на 4,6 тис. місць, 5,6 тис., 7,9 тис., 6,5 тис. місць. У 1989/90 навчальному році на Полтавщині діяли 1028 денних загальноосвітніх шкіл, з них 89,8% працювали в одну зміну, 10,2% — у дві зміни. Кількість учнів загальноосвітніх шкіл становить цього навчального року 224,1 тис. чоловік. На жаль, кожен сьомий учень усе ще навчається у другу зміну.

Продовжується прийом до школи дітей шестилітнього віку, серед 24,1 тис. першокласників вони становили цього року 55,2%.

Згідно з концепцією загальної середньої освіти навчальні заклади області створюють передумови для гуманізації та диференціації навчально-виховного процесу. Врахування індивідуальних особливостей школярів, організація навчання за здібностями, нахилами, інтересами дітей успішно здійснюється у динамічних групах, створених у середніх школах №№ 18, 30 м. Кременчука та №№ 1, 3, 5 м. Комсомольська. У багатьох школах області створені класи з поглибленим вивченням ряду предметів. Так, у Полтаві поглиблене вивчення української мови здійснюють школи №№ 4, 5, 10, 38, математики — №№ 6, 9, 10, 28, 30, історії №№ 13, 30, 31, іноземних мов — №№ 3, 9, 11, 29, 32 тощо. Нові форми навчання впроваджені в 1990/91 навчальному році в ряді шкіл обласного центру: прогімназичні класи — в СШ № 21, гімназичні — в СШ №№ 31, 32, класиліцеї — в СШ № 28, класи вирівнювання знань — в СШ № 16.

Внесенням до навчальних планів і програм коректив, що забезпечують розширення національного компоненту освіти, переорієнтацію позакласної роботи на широке відображення національних елементів, відродження краєзнавчої роботи у всіх можливих напрямах, залучення учнів до збереження святинь свого народу, освоєння традиційних ремесел і народних промислів, Полтавські середні школи №№ 1, 8 створили необхідні засади для надання їм статусу національних шкіл.

У школах області почався процес упровадження в системи навчання і виховання педагогіки народознавства — такого напряму в шкільній практиці, який забезпечує практичне засвоєння учнями культурно-історичних надбань народу, виховання гідних його представників і прадкоємців. У багатьох школах Пол-

танщини започатковане викладання курсів «Етнографія та фольклор України», «Рідний край», «Народознавство», «Мистецтво та культура України» тощо. Утвердилась тенденція до зростання чисельності учнів, які навчаються українською мовою. Якщо в 1938 р. серед школярів м. Полтави таких учнів було 38,8%, то в 1990 р. — 38,9%. З 38 шкіл обласного центру 17 — українських, 7 — двомовних. Минулого навчального року (1989/90) в м. Комсомольську в школах з російською мовою навчання був лише 1 клас з українською мовою навчання, цього року у 6 середніх школах таких класів 8.

Велика увага приділяється в області вдосконаленню кваліфікації педагогічних кадрів. У 1990 р. вперше на Полтавщині був проведений конкурс «Учитель року — 90». Його переможцями стали учитель фізики СШ № 5 м. Комсомольська С. В. Залізняк та вчителька російської мови і літератури СШ № 8 м. Полтави Н. В. Лазарєва.

Констатуючи певні позитивні зрушення в перебудові шкільної освіти в області, слід відзначити також нерозв'язаність багатьох проблем переважно матеріально-технічного та методичного забезпечення шкіл, заробітної плати вчителів, системи підвищення їх кваліфікації, корекції навчальних планів та програм.

Л. О. ЛАЗОРЕНКО, Л. С. ШЕВЧЕНКО

ВИКОРИСТАННЯ МІСЦЕВОГО МАТЕРІАЛУ В ПРОЦЕСІ ВИКЛАДАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ НАУК

(З досвіду роботи Полтавського пединституту)

В умовах реалізації концепції і програми переходу до ринкових відносин зростає роль економічних знань, які студенти педагогічних вузів одержують у процесі вивчення політичної економії, економіки народної освіти, економіки і організації промислового та сільськогосподарського виробництва. Встановлена навчальним планом послідовність викладання цього комплексу дисциплін дозволяє студентам поступово переходити від засвоєння загальних економічних законів, що є предметом політекономії, до конкретних форм їх прояву в спеціальних економічних науках. А це вимагає використання в учбово-пізнавальному процесі не лише загальних фактичних даних, але й конкретного місцевого матеріалу.

Наш досвід показує, що підвищення пізнавального інтересу студентів, якості їх знань, формування нового економічного мислення найтіснішим чином пов'язані з умінням викладачів у всіх формах навчальної і виховної роботи теоретичні положення підтверджувати фактичним матеріалом, зокрема місцевим, доступність до якого в останні роки значно зросла.

Використовуючи статистичні дані місцевих відділень Держкомстату СРСР, республіки, річні звіти промислових і сільськогосподарських підприємств, закладів народної освіти, матеріали періодичної преси, досвід загальноосвітніх шкіл області, викладачі економічних дисциплін мають можливість розкрити розвиток соціально-економічних процесів в умовах даної території, регіону. Широко застосовується місцевий матеріал і для порівняння та аналізу таких економічних показників як продуктивність праці, собівартість, рентабельність, економічна ефективність; вивчення різноманітних форм власності і господарювання в різних регіонах, методів роздержавлення, формування і використання коштів місцевих бюджетів, створення та функціонування спільних підприємств і ін.

Ураховуючи специфіку вузу, ми вважаємо за необхідне весь курс економіки народної освіти викладати під кутом зору формування механізму господарювання освітянських закладів, заснованого на принципово новому порядку фінансування, організаційної структури управління, розширення самостійності шкільних колективів у вирішенні основних питань їх виробничо-господарської діяльності і соціального розвитку. Ці принципи застосовуються уже декілька років в цілому ряді загальноосвітніх шкіл Полтавської області. Так, майже в усіх сільських школах створені учнівські виробничі бригади на основі довгострокових угод з господарствами по вирощуванню сільськогосподарської продукції. Лише в минулому році члени цих бригад виробили її на суму близько 5 млн. карбованців.

У СШ № 20 м. Полтави додаткові кошти для поповнення шкільного бюджету формуються за рахунок роботи учнівського ательє, здачі в оренду приміщень, функціонування госпрозрахункового культурно-спортивного клубу «Атлант»; в школі № 30 з відходів металевого брухту виготовляються різноманітні прилади для лабораторій, ветеринарних станцій, експедицій.

Такий підхід до використання місцевого матеріалу в процесі вивчення системи економічних наук створює всі умови для майбутніх учителів, щоб одержати глибокі економічні знання.

підвищити економічну культуру, оволодіти навиками аналізу конкретної економічної дійсності, що допомагає пов'язати економічну теорію з практикою господарювання своєї області, міста, району, села, окремого підприємства, перспективами їх соціально-економічного розвитку.

А. М. КИРИДОН, І. І. ШУПИК

ВИКОРИСТАННЯ МІСЦЕВОГО МАТЕРІАЛУ В ПРОЦЕСІ ВИКЛАДАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ XX ст.

В умовах політичного плюралізму особливої актуальності набуває визначення людиною своєї позиції, вміння вести дискусію, оволодіння полемічною майстерністю. Важливою виховною функцією предмета політичної історії є формування суспільної культури студентів. Цей процес поєднується із засвоєнням основних положень марксистської теорії та виробленням глибоких політичних переконань.

Розв'язанню цих завдань допомагає досконале вивчення історії своєї Вітчизни, рідного краю. Історичне краєзнавство є одним із джерел збагачення знаннями політичної історії.

З урахуванням того зростаючого інтересу до історичного минулого свого народу, який притаманний сучасній студентській молоді (як засвідчує практика викладання історичних дисциплін у Полтавському сільськогосподарському інституті, це повною мірою стосується й студентів зарубіжних країн), доцільно використовувати такі форми роботи, як дискусія, діалог, конференція, обговорення рефератів, фіксованих виступів та доповідей. При цьому слід наголосити, що обрання будь-якого методичного прийому засвоєння знань вимагає уваги до таких психологічних рис молоді, як максималізм і підвищена емоційність.

Враховуючи сказане, наведемо приблизний план вивчення однієї з проблем курсу — «Переміщення центру світового революційного руху в Росії». При розгляді питання «Початок пролетарського етапу революційного руху в Росії», зокрема аналізі ідейно-політичних поглядів ліберальних народників і «легальних марксистів», слід звернути увагу, що ленінська праця «Що таке «друзі» народу і як вони воюють проти соціал-демократів?» поширювалася в середині 90-х років XIX ст. в Полтаві й використовувалася місцевими марксистами в диспутах з народника-

ми. Н. К. Крупська, яка за завданням В. І. Леніна влітку 1896 р. відвідала Полтаву, провела нараду з питань підготовки до І з'їзду РСДРП та видання нелегальної загальноросійської марксистської газети. Характеризуючи питання про створення марксистської партії в Росії, роль газети «Искра» у згуртуванні соціал-демократичних організацій навколо ленінської газети, доцільно розповісти про діяльність Полтавської (Південної) групи сприяння «Искре». З метою вивчення цього питання рекомендуємо використати «Нариси Полтавської обласної партійної організації» (Харків: Прапор, 1981. — С. 19—30); видання «Переписка В. И. Ленина и редакции газеты «Искра» с социал-демократическими организациями в России. 1900—1903 гг.» (М.: Наука, 1969—1970. — Тт. 1—3); книгу для туристів «Полтава» (Харків: Прапор, 1981); статтю Ф. М. Собка «Ленінська «Искра» на Полтавщині» // З Леніним у серці.— Харків: Прапор, 1970.

Для більш грунтовного вивчення відповідної теми курсу доцільно запропонувати (із використанням краєзнавчого матеріалу) теми рефератів і повідомлень: «Діяльність групи сприяння «Искре» на Полтавщині», «Газета «Искра» — центр підготовки марксистської партії робітничого класу», «Початок пролетарського етапу революційно-визвольного руху в Росії, ідейно-політичні погляди народників і «легальних марксистів». Доцільно рекомендувати проведення екскурсій по визначних і пам'ятних місцях. (Див.: Жук В. Н., Кундіренко Н. Є. Пам'ятники і меморіальні дошки Полтави. Нариси. — Харків: Прапор, 1978).

А. А. БУЛДА

МЕТОДИЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ КРАЄЗНАВЧОГО МАТЕРІАЛУ ПРИ ВИКЛАДАННІ ШКІЛЬНОГО КУРСУ «ЛЮДИНА І СУСПІЛЬСТВО»

Необхідність упровадження інтегрованого курсу «Людина і суспільство» в практику роботи школи зумовлена завданнями інтенсифікації навчально-виховного процесу, подальшої гуманізації змісту шкільної освіти. В школі повинен бути предмет, який орієнтує школярів на пізнання людини і суспільства в їх діалектичному взаємозв'язку.

Курс «Людина і суспільство» має високий рівень узагальнення знань, які учні отримують з інших шкільних предметів, з різних джерел інформації, в тому числі з місцевого краєзнавчого матеріалу. Важливим елементом викладання курсу, як підтверджує експериментальна робота в школах республіки, є широке використання місцевого матеріалу. Краєзнавчий матеріал дає змогу підвищити пізнавальний інтерес школярів до навчального матеріалу, конкретизувати складні теоретичні положення курсу, в цілому активізувати навчальну діяльність учнів.

Використання краєзнавчого матеріалу в процесі формування основних понять і провідних ідей курсу створює передумови для реалізації його виховного потенціалу. Це проблеми морального, правового, патріотичного, екологічного виховання.

Ураховуючи інтенсивний характер змін, які відбуваються в нашому суспільстві і в цілому світі, теми і питання курсу побудовані таким чином, щоб створювати максимально сприятливі умови для постійного використання сучасного місцевого матеріалу (соціально-економічні, екологічні, політичні, демографічні факти життя міста, села, району).

Залучення краєзнавчого матеріалу на уроках курсу «Людина і суспільство» допомагає формуванню важливих умінь і навичок старшокласників, логічно і творчо мислити, не стереотипно підходити до розв'язання життєво важливих проблем і завдань тощо.

Як свідчать результати експериментальної роботи, форми залучення краєзнавчого матеріалу при викладанні курсу «Людина і суспільство» можуть бути різноманітними — від фрагментарного використання фактів, статистичних даних, інформації іншого характеру до проведення уроків-екскурсій, диспутів, які будуються повністю на краєзнавчому матеріалі.

Методика формування у школярів навиків самостійної роботи з краєзнавчим матеріалом передбачає ряд етапів: І етап, на якому вчитель повністю керує роботою з краєзнавчим матеріалом, ставить завдання, пояснює, як їх вирішити, як зробити висновки; ІІ етап, на якому зростає самостійність учнів у розв'язанні поставлених завдань; ІІІ етап — науково-дослідна робота учнів, яка потребує вміння ставити завдання і самостійно їх вирішувати.

Використання краєзнавчого матеріалу на уроках курсу «Людина і суспільство» — важливий резерв організації диферен-

ційованого навчання школярів на основі поєднання індивідуальної, групової і фронтальної роботи. Це один із шляхів гуманізації навчально-виховного процесу.

Н. І. САМОЙЛЕНКО

ВИКОРИСТАННЯ КРАЄЗНАВЧОГО МАТЕРІАЛУ ПРИ ВИВЧЕННІ ІСТОРІЇ КРАЇН СХОДУ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Краєзнавча робота в умовах перебудови — один з каналів, що пов'язує школу та громадськість, зменшує відчуження школи від суспільства. Включений в урок краєзнавчий матеріал збагачує зміст програми, робить його більш чітким, логічним, переконливим, а також сприяє формуванню мотивів навчання.

Певний інтерес у цьому зв'язку становлять контакти Полтавщини із зарубіжними країнами, зокрема Сходу. Доцільно використовувати місцевий матеріал при вивченні як країнознавчих тем (з історії Монгольської Народної Республіки, Корейської Народно-Демократичної Республіки, Республіки Індія, Республіки Афганістан, Японії та ін.), так і міжнародних відносин. Треба виходити з того, що безпосередні контакти Полтавщини з зарубіжними країнами почали встановлюватись на межі 1950-х —1960-х рр. з розвитком руху споріднених міст і були пов'язані з певним послабленням адміністративних засобів керівництва радянським суспільством.

На особливу увагу заслуговує участь підприємств області в зовнішньоекономічних зв'язках країн Сходу з СРСР та УРСР, оскільки вони істотно впливають на всі сторони суспільного прогресу. Слід підкреслити, що більш розвинутими є контакти з тими підприємствами, які активно застосовують досягнення науково-технічного прогресу і накопичили певний досвід здійснення міждержавних економічних угод. Так, регулярно, виконують замовлення МНР полтавські тепловозоремонтники. Спеціалісти заводу працювали у залізничних депо Монголії. З початку 1970-х рр. МНР та СРСР активно співробітничають у міжнародній організації ІНТЕРелектро, через яку виконує експортні зобов'язання Полтавський завод «Електромотор». Досить відома у країнах Сходу продукція КРАЗу. У 1960—1970-х рр. її купували Індія, Туреччина, Алжір, Єгипет. В умовах перебу-

дови, використовуючи право своєї господарчої самостійності, підприємство розширило географію експорту за рахунок країн Близького Сходу, частину продукції у які поставляє на основі прямого товарообміну.

Доводячи, що економічні зв'язки країн, які розвиваються, з СРСР є новим типом міжнародних економічних відносин, учитель нагадує і про підготовку кадрів у Кременчуцькому училищі цивільної авіації, Полтавському інженерно-будівельному інституті, Полтавському сільськогосподарському інституті для країн Африки. Крім того, для СРВ вже більше п'ятнадцяти років готує робітників Полтавська бавовнопрядильна фабрика. Оскільки тема «В'єтнамські робітники в СРСР» досить широко висвітлена у місцевій та центральній пресі, вчитель може використати її для обгрунтування необхідності перебудови економічних зв'язків СРСР з країнами, що розвиваються.

Важливо показати, що певний внесок у розвиток співробітництва народів СРСР і Сходу робить громадськість. На Полтавщині це пов'язано з діяльністю обласного відділення Радянського фонду миру, клубів інтернаціональної дружби, працюючого на базі КрАЗу осередку Товариства радянськ-корейської дружби, а також подорожами спеціалізованих туристських груп та інтернаціональних походів студентської молоді з країн Азії і Африки, що набули поширення у 1960—1970-х рр.

Використовуючи місцевий матеріал при вивченні розвитку народів Сходу, вчитель повинен ураховувати його наукову достовірність, типовість для даної місцевості, відповідність програмі і темі уроку, а також знайти його оптимальний обсяг.

Приблизно за 5—6 уроків до вивчення теми вчитель ставить проблемне краєзнавче завдання і повідомляє кінцеву мету запропонованої роботи. Як правило, це пошук додаткових фактів з історії місцевих підприємств та установ, що допомагає забезпечувати зв'язок навчального процесу з практикою. Можна також запропонувати заповнення картосхеми, де позначити країни: 1) що експортують продукцію місцевих підприємств, 2) для яких навчальні заклади готують спеціалістів, 3) з якими підтримують зв'язки громадські організації.

Н. В. ЖИГИЛІЙ, М. І. СТЕПАНЕНКО

РОЛЬ І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО В УНОРМУВАННІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Заслуга І. П. Котляревського в історії української мови полягає в тому, що він перший почав вибирати найбільш придатні для обслуговування суспільства, найкращі у конкретному мовленні варіанти із співвідносних елементів загальнонародної мови, тобто започаткував процес вироблення єдиних мовних норм. Письменник не обмежувався при цьому рідною йому полтавською говіркою, не просто копіював її, як твердять окремі дослідники, а творчо використав надбання середньонаддніпрянських говорів — Київщини, Полтавщини та деякі елементи інших українських діалектів. Проведене І. П. Котляревським унормування простежується на різних мовних рівнях, а саме: фонетичному, лексичному, морфологічному, синтаксичному.

Письменник користується фонетичною системою, яка пізніше сформує фонетичні норми української літературної мови, як напр.: чергування етимологічних о, е з і; спрощення в окремих групах приголосних; чергування е з о після шиплячих та й; чергування у — в і — й, з — зі — зо — із. На фонетичному рівні, порівняно з іншими, виявляється найбільше непослідовностей, відхилень від літературної норми, більшість яких живе мовлення Полтавщини підтримує і сьогодні: вітров — вітрів, боль — біль, од бога — від вражди, стиджуся — розсержусь.

Основу «Енеїди», «Наталки Полтавки», «Москаля-чарівника» становить жива народно-розмовна мова. Письменник вичерпно, в усій повноті представив її семантичну диференціацію і стилістичну розбудову. З твердженням про те, що мовна практика І. Котляревського характеризується однопланівістю — настановою на глузування, гумор, іронію, сатиру, безапеляційно погодитися не можна. Відповідно до контексту письменник умілo використав стилістично нейтральну і стилістично марковану лексику, уміло ввів у художню канву вульгаризми, діалектизми, варваризми тощо. Новаторство І. П. Котляревського полягає і в тому, що він, усупереч тодішнім традиціям літературної мови, зупинив процес масового проникнення церковнослов'янізмів і старих книжних елементів до художнього стилю. Ця лексика використовується спорадично, причому в більшості випадків свідомо стилізується (напр., мова Тетерваковського).

Аналіз мови Котляревського показує, що в ній вже повністю виявлені ті морфологічні явища, які утворюють граматичні норми сучасної української мови: 1) система відмінкових закінчень іменних частин мови; наявність морфологічних синонімів: гінцеві — Турну; послідовне вживання кличної форми: Сказала: «Батечку, Зевес!» («Енеїда»); 2) ступенювання прикметників і прислівників: **сильніша од гармат; завзятіший од всіх бурлак; благіший**; 3) уживання повних і коротких, стягнених і нестягнених прикметників та ад'єктивних займенників: **готов, недуж, рад; злая, смачная, слабая, чужая, тая, старая.** Їх використання мотивується як архітектонічними, так і стилістичними потребами; 4) система дієвідмінювання. Значна частина відхилень від морфологічних норм, зафіксованих у мові Котляревського, широко вживається у сучасних полтавських говорах: скорочені дієслівні форми 3-ої особи однини: **гуля, бажа**; вживання у формі місцевого відмінка множини з прийменником по закінчення давального відмінка -ам: **по домам: по краям**; закінчення -ой, ей (єй) в орудному відмінку іменників, прикметників і займенників жіночого роду замість нормативного -ою, -ею (-єю): **війною; вдовицей, рукой**; флексія -а в родовому відмінку замість -у: **мира, за кона, з розгона.**

Щодо синтаксичних норм треба відзначити, що вони в основному збігаються з нормами сучасної української літературної мови. У мові І. П. Котляревського представлені всі основні типи словосполучень, простих ускладнених і неускладнених та різних за семантико-структурними характеристиками складних речень, способи вираження головних і другорядних членів речення.

М. І. СТЕПАНЕНКО

ПОГЛЯДИ ПАНАСА МИРНОГО НА РІДНУ МОВУ

Розвиваючи прогресивні традиції свого попередника, земляка, «народного поета» І. Котляревського, Панас Мирний у новий історичний період зробив помітний вклад у розвиток української літературної мови. «Прекрасна, багата мова» основоположника романного жанру в нашій літературі зустріла «одностайне визнання критики» (І. Франко).

Мова, за Панасом Мирним, є не просто засобом спілкування, а найістотнішою ознакою будь-якого народу, його найбіль-

шим і найдорожчим добром. Письменник образно називає її багатою скарбницею, живою схованкою людського духу, «в яку народ складає... своє давнє життя, ...свої сподіванки, розум, досвід, почування» і доводить, що справжнім творцем мови є народ. У листі до М. Коцюбинського (30 березня 1903 р.) Панас Мирний твердить, що селянське життя «виробило нашу живу мову», тому саме ця мова, не якась інша, здатна передати психологію українського народу, його традиції, національні особливості.

Вважаючи українську мову окремим «языком», а не діалектом, говором «общерусской речи», вбачаючи її майбутнє в тому, що вона стане в один ряд з передовими мовами світу, 1812 р. у листі до М. Старицького Панас Мирний писав: «У мене одна думка: якби нам нашу красну мову так високо підняти, як підняв її Шевченко у пісні». Ці слова узагальнюють зміст і характер життя письменника.

Відхід прози Панаса Мирного від етнографізму та побутовізму позначився і на його мовній практиці. Видобуті з уст народу мовні скарби піддавалися скрупульозному шліфуванню: «Треба й це ще добре гладити та виправляти, щоб як читати, то річ, як чистий струмочок, лилася сама собою». Майстер художнього слова Панас Мирний в якісно нове русло повернув побутову лексику, надавши їй соціального звучання, збагатив мову новими лексемами, художньо-виражальними засобами, був противником модного на той час «кування лексем», словом, дбав про збереження, дальший розвиток і чистоту української мови. На думку письменника, кожен митець повинен «все життя своє призвичаїти до сього діла», допомагати «кожному народові розвинути його мову і тим високо піднести його угору серед інших народів, бо немало славиться поміж людьми той народ, у якого його мова розвинута та збагачена творами всякого письменства». Таким чином, він наголошує на необхідності розширення перекладів українською мовою з інших мов, вбачаючи в них важливе джерело мовного збагачення. Сам Панас Мирний займався перекладацькою діяльністю: «Дума про військо Ігореве», «Дума про Гайавату» Г. Лонгфелло, «Король Лір» У. Шекспіра, «Царівна Полуничка» П. Соловіїової та ін. Він любив і добре знав мову «братнього нам народу» — російську, перекладав окремі твори М. Островського, О. Пушкіна, М. Лермонтова, В. Жуковського, М. Огарьова та ін., робив записи, листувався цією мовою.

Високо цінуючи рідну мову, письменник разом з тим усвідомлює, що вона ще «не досягає такої високості, звідки б інші народи мусили широко користуватися її скарбами». Це пояснюється двома причинами. По-перше, відносно коротким творчим віком української мови, бо до неї «письменники почали прикладати своїх рук... трохи більше сотні літ», та й то «поодинокі народолюбці, а решта... мала її за мову незграбну, мужичу». По-друге, тим, що в школі вона «і близько не підпускалася». Панас Мирний відстоює право рідної мови «слугувати» не «домашній потребі», не «задля щоденних клопотів», не «задля хатнього життя», а «задля широкої постаті освіти та науки», тобто виступає за багатосферне використання її.

У статті «Полтава» Панас Мирний картає земляків-полтавців, які, «породивши на користь рідної мови талановитого Котляревського», зреклися її, «почали хиріти неміччю, присипляючи у собі та покриваючи забуттям все те, що нагадувало б нам, чиїх батьків ми діти». Ці слова винятково актуальні сьогодні, в період нового національного відродження, коли ми, в котрий уже раз, говорячи устами письменника, «після довгого сну розбуркалися і починаємо очима водити, доводити світові, що ми, як і другі, хочемо жити та того всесвітнього добра — культури намножувати».

ЗМІСТ

Стор.

Наш край у минулому

Кравченко П. А. Світоглядні ідеї філософської епістолярії Г. С. Сковороди 1785—1794 рр. 4
Авдєєва М. О. Твір О. М. Радищева на Полтавщині . . . 6
Гейдельберг М. Б. Кілька слів про козацькі топоніми . . . 7
Лахижа М. І. Розвиток чумацтва на Полтавщині 9
Ревегук В. Я. Із історії забудови Полтави на початку XIX ст. . 10
Гладиш К. В. Перші будівничі губернського міста 12
Казьмирчук Г. Д., Сілкін А. В. Декабристи Борисови і Полтавщина 13
Іванюк Я. Г. М. І. Муравйов-Апостол і миргородські просвітителі 15
Аббасов А. М. Воронезький край і Полтавщина 17
Якименко М. А. Міграційні рухи на Полтавщині епохи капіталізму: причини, зміст і наслідки 18
Год Б. В. Міста та промисловість Полтавщини напередодні революції 1905—1907 рр. 20
Тронько Т. В. До класифікації селянських приговорів на Полтавщині у 1905—1907 рр. 21
Пантелеймоненко А. О. Діяльність дрібних сільськогосподарських товариств на Полтавщині (кінець XIX—початок XX ст.) 23
Аліман М. В. Розвиток споживчої кооперації на Полтавщині в дожовтневий період 25

Полтавщина радянська

Рафальський І. О. До характеристики двовладдя і соціал-демократичних організацій у Полтаві (березень 1917 р.) 28
Епштейн А. І. Діяльність П. І. Свистуна на Полтавщині . . 29
Тригуб П. М. Вибори до Рад Полтавщини навесні 1920 р. . . 31
Єрмак О. П. Проведення перепису населення 1920 р. на Полтавщині 33
Бака М. В. До питання про економічне становище Полтавщини після закінчення громадянської війни 34
Гонтар О. В. Міські Ради Полтавщини в 20-ті роки . . . 36
Лобач К. В. Регулювання ринку на Полтавщині в перші роки непу 38.
Пащенко В. О. До питання про утворення української автокефальної православної церкви 40
Лаврик Г. В. Кампанія по вилученню церковних цінностей 1922 р. на Полтавщині 42
Іващенко С. Б. Діяльність профспілок по поліпшенню матеріального становища робітників Полтавщини в І половині 20-х років . 44

Горошочок В. Я. Організація державної допомоги безробітним Полтавщини в 20-і рр. 45

Бойко М. К. Соціальна структура міського населення Полтавщини за даними перепису 1923 р 47

Григорчук П. С., Лойко О. Г. Полтавська губернія 1925 р. у статистичних даних 48

Марочко В. І. Голод на Полтавщині 1932—1933 рр.: причини та наслідки 50

Назаренко М. І. Події Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. у документах партійного архіву Полтавського обкому Компартії України 52

Євселевський Л. І. Кременчуцька дивізія народного ополчення в боях за місто 53

Жученко В. С. Промисловість Полтавщини в 50—60-і рр. . . . 55

Жученко Л. В. Сільське господарство Полтавщини в 50—60-х рр. 57

Єгоричева С. Б. З досвіду роботи Полтавського раднаргоспу (1960—1963 рр.) 58

Міліхін М. М. Досвід і проблеми впровадження наукової організації праці на промислових підприємствах Полтавщини в 70—80-ті роки 60

Ковпак Л. В., Нестуля Л. А. Багатотиражна преса Полтавщини про життя трудових колективів області (1985—1990 рр.) . . . 61

Кононенко В. В. Преса ФРН про сучасні зв'язки між Полтавою і Фільдерштадтом 63

Археологія Полтавщини

Супруненко О. Б. Археологічні дослідження В. М. Щербаківського на Полтавщині 66

Гавриленко І. М., Гольник Л. В. Проблеми та завдання обліку пам'яток археології на Полтавщині 67

Суховська І. В. До питання про територію найдавніших полтавських поселень 69

Бовкун І. В. Про пам'ятки бондарихинської культури нижнього Повсклля 70

Гейко А. В., Гавриш П. Я. Селища скіфського часу на Полтавщині 72

Кулатова І. М. Городище скіфського часу поблизу Клепачів . . 73

Гавриш П. Я. Оборонні споруди кишківського городища . . . 75

Бровко Н. Д. Робота археологічних гуртків Полтавської обласної станції юних туристів 77

Охорона пам'яток історії

Жук В. Н. Скарби Полтавського древлесховища 80

Данилюк Ю. З. Архівно-слідчі матеріали періоду 30—40-х і початку 50-х років як історичне джерело (на матеріалах фондів правоохоронних органів Полтавської області) 82

Кот С. І. Документи ЦДАЖР УРСР про евакуацію музейних установ Полтави на початку Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. 83

Бабенко Л. Л. С. А. Таранушенко — дослідник і охоронець пам'яток Полтавщини 85

Нестуля О. О. До питання про створення і діяльність Полтавської окружної комісії охорони пам'яток культури і природи 87
Меркотун І. П. Антирелігійна кампанія кінця 50-х — початку 60-х років і історико-культурна спадщина Полтавщини 88
Лобурець В. Є. Полтавське наукове товариство краєзнавців . . 89
Войналович В. А. Увічнення жертв незаконних репресій 20—40-х — початку 50-х років як один з напрямків розвитку історичного краєзнавства на Полтавщині 91
Коваленко Г. М., Хомич Л. О. Про зміни економіко-географічного положення м. Полтави 93

Створення і діяльність музеїв

Білоус Г. П. Полтавському краєзнавчому музею — 100 років . . 96
Малич М. І. Музей історії Полтавського державного педагогічного інституту імені В. Г. Короленка (довоєнні роки) 98
Бондарчук А. В., Заштовт Т. В., Бажан В. В. Історія вузу — наша скарбниця 100
Головко М. В. З історії створення громадських музеїв на Полтавщині 101
Бортник Л. А., Корнілова В. О. Становлення і розвиток шкільних музеїв у 1970—1980 рр. на Україні 103

Питання розвитку освіти та методичні проблеми краєзнавства

Денисовець П. М. З історії середньої освіти у XVIII ст. . . . 106
Цехмістро Н. Я. До питання про розвиток народної освіти на Полтавщині (XVIII—поч. XIX ст) 108
Кузін В. В. Із історії Полтавської 1-ї чоловічої гімназії . . 111
Пустовіт Т. П. Церковнопарафіяльні школи на Полтавщині . . 111
Діптан І. І. З історії діяльності Полтавської «Ліги порятунку дітей» 113
Гавриш Р. Л. Шкільне будівництво на Полтавщині в 20—30 рр. . 115
Демиденко Т. П., Гоженко Л. І. До питання про перебудову шкільної освіти на Полтавщині 116
Лазоренко Л. О., Шевченко Л. С. Використання місцевого матеріалу в процесі викладання економічних наук 118
Киридон А. М., Шупик І. І. Використання місцевого матеріалу в процесі викладання політичної історії XX ст. 120
Булда А. А. Методичні проблеми використання краєзнавчого матеріалу при викладанні шкільного курсу «Людина і суспільство» . 121
Самойленко Н. І. Використання краєзнавчого матеріалу при вивченні історії країн Сходу у шкільному курсі новітньої історії . 123
Жигилій Н. В., Степаненко М. І. Роль І. П. Котляревського в упорядкуванні української літературної мови 125
Степаненко М. І. Погляди Панаса Мирного на рідну мову . . 126

10.04.1991 р. Друкарня видавництва «Полтава». № 3630. 1000. Ціна 2 крб.

2 крб.